

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

AKDENİZ, YAKINDOĞU VE AMERİKA'DA
MENSUBU KALMAMIŞ DİNLER

MUAMMER ONUR ÖNCÜ
168107041009

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
DOÇ. DR. AHMET ARAS

KONYA- 2020

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	MUAMMER ONUR ÖNCÜ		
	Numarası	168107041009		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ/ DİNLER TARİHİ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	DİNLER TARİHİ
		Doktora		
Tezin Adı	AKDENİZ, YAKINDOĞU VE AMERİKA'DA MENSUBU KALMAMIŞ DİNLER			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
MUAMMER ONUR ÖNCÜ

İmzası

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	MUAMMER ONUR ÖNCÜ		
	Numarası	168107041009		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ/ DİNLER TARİHİ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	DİNLER TARİHİ
		Doktora		
	Tez Danışmanı	DOÇ. DR. AHMET ARAS		
Tezin Adı	AKDENİZ, YAKINDOĞU VE AMERİKA'DA GÜNÜMÜZDE MENSUBU KALMAMIŞ DİNLER			

Tarihte binlerce yıl boyunca var olmuş ve günümüzde mensubu kalmamış dinler genel anlamıyla ölü dinlerdir. Çalışmamızda; Akdeniz, Yakındoğu ve Amerika coğrafyalarında günümüzde mensubu kalmamış dinler incelenmiştir.

Günümüzde mensubu kalmamış dinlerin, yaşayan dinlere olan etkileri değinilmiştir. Hem coğrafi hem de tarihsel süreç bağlamında geniş bir portföy üzerinde durulmuştur. Tarih öncesi çağdan milâdın başlarına, Amerika Kıtasından Yakındoğu coğrafyasına kadar geniş bir saha ve zaman incelenmiştir.

Ülkemizde Dinler Tarihi çalışmalarında üzerinde pek durulmayan dönemler ve coğrafyalar üzerinde durulmuştur. Söz gelimi; tarih öncesi dönemin inanç sistemleri, Kolomb öncesi Amerikan toplularının inançları gibi konulara değinilmiştir. Çalışmamız ile birlikte Dinler Tarihi çalışmalarına konu çeşitliliği kazandırılması bağlamında faydalı olması amacı güdülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Tarih, Ölü Dinler, Mitoloji

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	MUAMMER ONUR ÖNCÜ		
	Student Number	168107041009		
	Department	PHILOSOPHY AND RELİGİON STUDİES/ HİSTORY OF RELİGİONS		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	DİNLER TARİHİ
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	ASSOC. PROF. AHMET ARAS		
Title of the Thesis/Dissertation	THE MEDITERRANEAN, THE NEAR EAST AND THE UNITED STATES HAVE NO MEMBER RELIGIONS			

Religions that existed for thousands of years in history and have no members today are generally dead religions. In our study; In Mediterranean, Near East and American geographies, religions that are not members of today are studied.

Today, the effects of religions on the living religions are mentioned. A broad portfolio is emphasized in the context of both geographical and historical processes. A wide area and time has been studied from the prehistoric era to the beginning of the AD, from the Americas to the Near East.

In our country, the periods and geographies which are not emphasized in Religion History studies are emphasized. For example; The belief systems of the prehistoric period and the beliefs of the pre-Columbian American communities were mentioned. With our study, it is aimed to be useful in the context of bringing diversity of subject to the History of Religions studies.

Keywords: History of Religions, History, Dead Religions, Mythology

İçindekiler

İçindekiler	ii
ÖNSÖZ	iv
Kısaltmalar	vi
GİRİŞ	7
1. Araştırmanın Konusu ve Amacı	7
2. Araştırmanın Kapsamı ve Literatür	8
3. Araştırmanın Yöntemi	8
1.BÖLÜM PREHİSTORİK DÖNEMDE DİN	9
2.BÖLÜM ANTİK MEZOPOTAMYA	15
2.1. Sümerler	17
2.1.1. Sümerlerde İnsanın Yaratılışı	19
2.1.2. Sümerlerde Tufan	20
2.2. Sami Halkları	22
2.2.1. Enuma Eliş	23
2.2.2. Adapa Miti	26
2.2.3. Gılgamış Destanı	27
3.BÖLÜM KOLOMB ÖNCESİ AMERİKA	32
3.1 Mayalar	33
3.1.1. Mayalarda Dini Anlayış	35
3.1.2 Mayalarda Yaratılış	36
3.1.3 Maya Tanrıları	39
3.2 Aztekler	40

3.2.1. Azteklerde Dini Anlayış	42
3.2.2. Azteklerde Yaratılış	43
3.3. İnkalar	45
3.3.1. İnka Dini	46
4.BÖLÜM ANTİK MISIR	49
4.1. Yaratılış	51
4.2. Tarih-Mitoloji Bağdaştırıcılığı	54
4.3. Öte Dünya İnançları	56
4.4. Akhenaton Monoteizmi	60
5.BÖLÜM ANTİK YUNANİSTAN	64
5.1 Antik Yunan'da Dine Bakış ve Dini Kaynaklar	67
5.2. Tanrıların Doğası	68
5.3. Evren ve Tanrıların Yaratılışı	69
5.4. İnsanların Yaratılması	75
6.BÖLÜM ANTİK ROMA	78
6.1. Romus ve Romulus Miti	79
6.2. Roma Dini Yapısı ve İnançları	81
7.BÖLÜM ANTİK ANADOLU	83
7.1. Hititler	83
7.1.1. Telepinu Mitosu	87
7.2. Urartular	89
SONUÇ	92
KAYNAKÇA	94

ÖNSÖZ

“Din” teriminin tanımının halen tüm inançları kapsayacak derecede kapsamlı yapılamamasının nedeni inançların retoriklerindedir. Kutsalın tecrübesinin çeşitliliği dinler arasındaki benzerlikleri seyreltmesi sebebiyle kümülatif bir din tanımından uzak kalınmasını doğurmaktadır. Ancak Ölü Dinler olarak ele aldığımız genel itibari ile günümüzde mensubu kalmamış, eski çağa ait dinler özelinde ise kapsamlı bir din tanımı yapılabilmektedir. Çünkü dünyanın uç bölgelerinde dahi benzer dinî tecrübeye şahit olunmaktadır. Bu noktada dinin tanımının yapılabilmesi için günümüzün senkretik ve postmodern inançlarından ziyade inançları artık değişime uğramayacak şekilde kalmış ölü dinlere bakılması bizce daha faydalıdır.

Ölü Dinler çalışmalarının önemi; insanlığın dini tecrübesinin özünü oluşturmasıdır. Günümüz dinlerinde gördüğümüz çoğu fenomenin ilksel tezahürleri eski çağın, günümüzde mensubu kalmamış dinlerinde karşımıza çıkmaktadır. Dinin kökenine inmek belki imkansız bir durum olsa da din olgusunun özünü kavramak açısından biz; günümüzde mensubu kalmaması sebebiyle atıl durumdaki dinleri üzerine yoğunlaşmaktayız. Bu çalışmamızda öncelikli hedefimiz; Ölü Dinler üzerine genel bir çerçeve çizmek olacaktır. Çünkü alanın kapsamı itibari ile günümüzde mensubu kalmamış dinler devasa bir külliyat oluşturacak derecede geniştir. Bu çalışmada, Akdeniz, Yakındoğu ve Amerika ile sınırlı kalarak bir antoloji oluşturup konuyu açıklama çabası güdülmüştür.

Günümüzde Mensubu Kalmamış Dinler üzerine çalışmalarım için teşvik eden ve aynı zamanda destek veren değerli danışman hocam Doç. Dr. Ahmet Aras'a sonsuz teşekkür ediyorum. Yine Dinler Tarihi ile ilgili temel bilgileri ve metodolojiyi veren değerli hocalarım Prof. Dr. Mustafa Sami Baybal ve Doç. Dr. Nermin Öztürk'e teşekkür ediyorum.

Muammer Onur Öncü

Konya-2020

Kısaltmalar

m.ö.: Milâttan önce

m.s.: Milâttan sonra

TTK: Türk Tarih Kurumu

Bkz: Bakınız

s.: Sayfa

A.g.e.: Adı geçen eser

c.: Cilt

yy: Yüzyıl

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Ölü Dinler; manası itibari ile günümüzde mensubu kalmayan inançları ifade etmek için kullanılmaktadır. Ülkemizde ve dünyada bir disiplin olarak çalışma konusu yapılmayan Hititoloji, Ejiptoloji, Sümeroloji gibi bilim dallarının dar çerçevede yaptığı çalışmalara bırakılan ölü dinler tarihinin muhtevası; insanın toplumsal bir varlık olarak ortaya çıkıp, manevi düşünce dünyasının şekillenmesi ile başlayarak yakın dönemlere kadar mensubu bulunan ölü dinleri kapsamaktadır. Bu anlamda günümüzde mensubu kalmamış dinler üzerine çalışırken yalnızca neolitik dönem sonrası başlayan uygarlıkların dinleri üzerine yoğunlaşmayıp, Paleolitik dediğimiz insanlık tarihinin %99'unu kapsayan dönemi de göz ardı edilmemelidir. Ölü Dinler tarihi, Dinler Tarihi açısından gerçek anlamıyla ölü olarak düşünülmemelidir. Günümüzde mensubu olmayan dinlerin, şuan yaşayan dinlere itikat ve ibadet noktasında etkileri vardır. Unutulmamalıdır ki her din bir senkretik inançlar bütünüdür. Bu anlamda yaşayan dinler üzerine yapılan çalışmalarda, ölü dinler ile ilgili materyallerin bizce önemli bir yer tutması gerektiğini vurgulamak gerekir.

Çalışmanın amacı; Akdeniz, Yakınoğu ve Amerika'da günümüzde herhangi bir şekilde ritüelleri uygulanmayan, mensubu kalmamış olan dinleri inceleyerek, farklı dönemler ve farklı coğrafyalardaki dinlerde ortak fenomenler ve etkileşimleri tespit etmektir. Yine inceleme alanındaki dinlerin günümüz inançlar üzerindeki etkilerini saptamak çalışmanın amaçlarındandır.

2. Araştırmanın Kapsamı ve Literatür

Çalışmanın muhtevası itibari ile günümüzde inananı kalmamış dinler üzerinde durulacaktır. Bunun yanında incelenecek olan dinlerin, ortodoksi teolojilerinin dışındaki türevi olan sır dinleri ve diğer dinler ile senkretik bağ kuran heretik inançlar çalışma kapsamı dışındadır. Bu çalışmada genel olarak dinlerin klasik teolojileri üzerinde durulacaktır.

Bu tezde ele alınan konularda temel araştırma kaynakları; Dinler Tarihi kitapları, Eskiçağ Tarihi kitapları, araştırmaya konu olan dönemlere ait yazmalar ve kitaplar, arkeolojik kazı raporlarıdır. Araştırma sırasında çeşitli kütüphanelerde ve online ortamda literatür taraması yapılmıştır.

3. Araştırmanın Yöntemi

Günümüzde mensubu kalmamış dinlere dair araştırmalarda, ele alınan materyallerin yaşayan Dinler Tarihi çalışmalarından farklı olarak daha çok arkeolojik ve tarihi çalışmalara bağlı olması alan üzerinde yapılan çalışmalarda bir metot sorunu doğurmaktadır. Materyal azlığı nedeniyle çalışmalarda deskriptif bir izahın yapılması zorlaşmaktadır. Bu sebeple günümüzde mensubu kalmamış dinlere dair araştırmalarda Dinler Tarihi'ne yardımcı bilim dallarına daha fazla ihtiyaç duyulmaktadır. Çalışmada bu durum nedeniyle Annales ekolü olarak bilinen bütüncül tarih metodu ile konular her açıdan incelenmiştir.

1.BÖLÜM PREHİSTORİK DÖNEMDE DİN

Din olgusunun ortaya çıkışını takip etmek, günümüzde insanın ortaya çıkışına ilişkin belirsizlik kadar belirsizdir. Çünkü din olgusunun da insanlık kadar eski olması gerekmektedir. Homo Sapiens'in düşünme yetisi ve varlığa anlam yüklemesi, din olgusunu beraberinde getirmiştir. İnsanın ortaya çıkışı farklı bilim dallarının çalışma sahası olsada konumuz açısından din kapsamı altında örnekler üzerinden bizde değineceğiz.

Homo Sapiens'in ortaya çıkışına dair buluntular üzerinden yapılan tarihlendirmeler son yıllara kadar Etiyopya'daki Omo Kibish kalıntılarında hareketle 195.000 yıl öncesi üzerine idi. Ancak geçtiğimiz yıllarda Fas'ta Jebel Irhoud kazılarında 300.000 yıla tarihlenen fosillerin bulunması modern insanın ortaya çıkış tarihini geriye çekmiştir. Ayrıca insanın Afrika'dan tek bir bölgeden çıktığı düşüncesini de yıkmaya başlamıştır.¹ Konumuz açısından insanın var oluş hikâyesinin geriye doğru gitmesi din olgusunun ne denli eski bir olgu olduğunu da gösteriyor. Ortalama son 5000 yıldır yazının kullanımda olduğunu düşünüldüğünde, dinin prehistorik dönemdeki şekline ulaşabilmek için elimizde arkeolojik kazılardan elde edilen bilgiler dışında bir materyal kalmıyor. Arkeolojik kalıntıların okunması noktasında görev dinler tarihçilerinin çalışmalarına kalıyor.

---

¹Hublin, "New fossils from Jebel Irhoud, Morocco and the pan-African origin of Homo sapiens", Nature, 546, 2017, s.289-292

Yazılı nüshanın olmadığı dönemlere dair din üzerine çıkarımlar yapabilmek için en sağlam deliller tarih öncesi mezar alanlarında bulunmaktadır. Biyolojik ölüm sonrası ölüyü birtakım ritüellere tabi tutarak gömmek veya kremasyon uygulamak, var olan bir takım inançların olduğunu göstermektedir. Materyalist bir bakış ile bakıldığında ölümlerin yaşam alanları dışına çıkarılması veya vahşi hayvanlara verilmesi en tutarlı çözüm olabilecek iken, insanlar ölümlerini belli bir düzende, ritüeller ile gömmüşlerdir. Özellikle Paleolitik² dönem mezarlarında sıkça rastlanan cenin pozisyonunda gömme uygulaması, ilkel insanların yeniden doğuma olan inançlarını ortaya koymaktadır. Neolitik ile birlikte toprağın üretken, doğurucu gücü ile birlikte toprak ana imgesinin belirmesi ile bir benzerlik daha eski devirlerde insan zihninde yer etmiştir: Toprağa tıpkı anne karnından çıktığı şekliyle yerleştirilen ölü, bir zaman sonra tekrar doğacaktır. Dinler tarihinde sık rastlanılan toprak ana kültlerinin aslında Paleolitik dönemdeki bir arketipinin olduğu görülmektedir. Kalıntıların ve fosillerin yetersizliği sebebiyle mezar alanlarının ne zaman oluşmaya başladığına dair kesin bir çıkarım yapılamamakla beraber Orta Paleolitik dönemde insanların ölü gömme uygulamasına başladığı düşünülmektedir.

Ölüm ile ruh arasındaki bağlantının varlığı erken dönem din olgusu üzerine çıkarımlar yapılmasına olanak sağlamaktadır. Aralarında herhangi bağlantının olmadığı dünyanın farklı noktalarındaki yerel inançlardaki benzerlik, Paleolitik dönemdeki ortak bir inancın kolektif bilinçdışı bağlamındaki tezahürü olabilir. Melanezya'da *mana*, Pigmelerde *megbe*, Huronlarda *oki*, İrokualarda *orenda*, Antillerde *zemi*, Japonlarda *kami* gibi farklı isimler verilen ruh inancının Paleolitik dönemden kalma bir

---

²Paleolitik: İnsanın ortaya çıkışından Mezolitik döneme kadar olan "taş devri" olarak adlandırılan tarihöncesi dönemdir.

arketipten miras kaldığı düşünülebilir.³ Bu anlamda ruh inancı Paleolitik dönem insanları arasında dini inancın bir fonksiyonudur. Kremasyon uygulaması ile ruh inancı arasında bir pozitif korelasyonun varlığı önümüze çıkmaktadır. İki cevherli insan varlığının beden ile birlikte bir ruh ile bütünleştiği fikri en eski kültür çevrelerinde dahi gözlemlenebilmektedir. Ruhun fizyolojisi ise hemen her kültürde dumansı bir yapı olarak görüngenü haline gelmektedir. Bu düşüncenin arketipini Paleolitik insanın kremasyon uygulamasında görebiliriz. Yakılan cesedin külleri bir şey ifade etmez. Çünkü ölünün asli unsuru ruh, ateşin dumanı ile birlikte yükselir. Ruhun sonsuzluğu, bedenin kül olması ile birlikte doğada serbest kalır. Ölü artık tıpkı duman gibi serbest kalmış, doğaya açılmıştır. Artık ölünün ruhu doğanın her zerresinde *mana* olarak tezahür edebilir, doğayı bir *avatar* olarak kullanabilir. İlkelin dini psikolojisi, ruh inancı ile natüralizmi yaratmıştır. Profan olan doğa, ölülerin serbest kalan ruhları sayesinde *mana* olmuştur.

Pleistosen dönemin sonralarında Çanak Çömleksiz Neolitik veya Akeramik dönemde Anadolu'nun güneydoğusunda bir hareketlenmenin olduğunu görmekteyiz. Zira bu bölgede Göbekli Tepe, Nevali Çori, Hallan Çemi, Aşıklı Höyük, Çayönü gibi kazı alanlarında bu döneme ait ilginç buluntular ortaya çıkmıştır. Göbekli Tepe'de bulunan oymalı taş dikitlerin dizilişleri ve üzerindeki semboller burasının bir kült merkezi olduğu düşüncesini doğurmuştur. Yine bu bölge yakınlarındaki Karahan Tepe, Hamzan Tepe gibi ören yerlerinde benzer dikitler bulunmuştur. 1995'ten beri kazıları devam eden Göbekli Tepe'deki buluntular heyecan yaratmıştır. Zira; dairesel T şeklindeki yapılar kült merkezi olarak işlev gördüğünün düşünülmesine sebep olmuştur. 12 bin yıllık olduğu düşünülen en eski taşların henüz avcı-toplayıcı olan

---

³Eliade, Dinler tarihi (inançlar ve ibadetlerin morfolojisi), s.46, Serhat Kitabevi, Konya, 2005

insanlığın neden böylesi bir yapılar bütünü yaptıği sorusunu gündeme getiriyor. Zira tapınak yapımının yerleşik hayata tam olarak geçildikten sonra görülmesi gerekmektedir. Yukarıda ismini saydığımız yakın coğrafyadaki höyüklerin varlığı, Göbekli Tepe ve yakınlarındaki diğer tepelerdeki anıtların, farklı yerlerde yaşayan klanların muhtemel kült merkezi halinde ortak kullanıldığı izlenimini yaratmaktadır.

Şekil 1 Göbeklitepe'nin muhtemel ilk hali (<https://www.biobilgi.com>)

Şekil 2 (<https://www.ntv.com.tr>)

Göbekli Tepe'deki inancı anlayabilmek için yakınlarındaki diğer höyüklerdeki kalıntılara da bakmak gerektir. Aşıklı Höyük'te yapılan kazılarda ölülerin evlerin tabanına cenin pozisyonunda gömüldükleri görülmüştür.⁴ Çayönü'nde akeramik dönemdeki kalıntılarda yine cenin pozisyonunda gömülmeler

⁴Esin, Akeramik Neolitik Evrede Aşıklı Höyük, s.32, TTK Basımevi, Ankara, 1994

görülmüştür.⁵ Nevali Çori'de yerleşimlerin altına gömülmüş kafatasları bulunmuştur. Nevali Çori'de tıpkı Göbekli Tepe'deki dikitler gibi yapılara rastlanmıştır.⁶ Görüldüğü üzere kafatası veya cenin halinde cesetler yerleşim yerinin altına gömülüyordu. Atalar kültürüne işaret eden bu durumu destekleyen bir diğer durum ise

Şekil 3 Aşıklı Höyük'te bulunmuş cenin pozisyonunda iskelet
(<http://www.tayproject.com>)

⁵[http://www.tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=660&html=ages_detail_t.html&layout=web](http://www.tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=660&html=ages_detail_t.html&layout=web) / 30.11.2019

⁶[http://www.tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=2309&html=ages_detail_t.html&layout=web](http://www.tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=2309&html=ages_detail_t.html&layout=web) / 30.11.2019

Şekil 4 Nevalı Çori'de bulunmuş dikit (<http://www.aktuelarkeoloji.com.tr>)

Göbekli Tepe'deki dikitlerin insan formunda dikilmesidir. Ayrıca dikitlerin üzerlerinde hayvan figürleri bulunmuştur. Atalar kültürünün olması durumunda Göbekli Tepe'deki dikitlerin her biri bir klanı temsil ediyor ise burasının ortak kült merkezi olması olasılığını açıklamaktadır. Cenin şeklinde gömülme yukarıda da belirtildiği gibi ilkel bir toprak ana kültüne işaretler. Bu noktada Göbekli Tepe ve Anadolu'nun güneydoğusundaki diğer yerleşim yerlerinde Akeramik Neolitikte bir tür atalar kültü ve totemizm kökenli inançların olduğu görülmektedir.

2.BÖLÜM ANTİK MEZOPOTAMYA

Mezopotamya anlam itibari ile iki nehir arası demektir. Fırat ve Dicle nehirlerinin arasında kalan bölge Uygarlık Tarihi açısından adeta başlangıç noktasıdır. Adeta *tarihin şafağı* bu coğrafyadan doğmuştur. Üst Paleolitik dönemden beridir tüm göç rotalarının kavşak noktası olan Mezopotamya, önce avcı toplayıcıların sonrasında da göçer klanların ve milletlerin uğrak coğrafyasıdır. Bu sebeple günümüzde halen devam ettiği üzere siyasi ve kültürel devamlılık tarih boyu sağlanamayıp akamete uğramış ve kargaşanın kol gezdiği bir coğrafya olarak kalmıştır. Antik Mısır bölümünde de ifade edileceği üzere; Mezopotamya'da Mısır'daki gibi binlerce yıl süregelecek bir kültür sahasının inşa edilememesinin yegane sebebi coğrafyanın açık bir alana yayılmasından ileri gelmektedir. Mısır, Nil'in bereketli suları etrafında kurduğu medeniyeti kendisini dünyanın diğer coğrafyalarından ayıran Sina yarımadası ve Kızıldeniz sayesinde binlerce yıl kesintisiz sürdürmüşken Mezopotamya böylesi bir korunaktan mahrum bir coğrafya olması hasebiyle yüzyıllar boyu işgaller, yıkımlar görmüş ve medeniyetin sürekliliği akamete uğramıştır. Ancak yine de Mezopotamya uygarlık tarihi bakımından eşsiz bir noktada durmaktadır. Bildiğimiz kadarı ile Sümerlerden (belki de daha öncesi) beridir farklı halkların bu coğrafyaya göçleri sayesinde din ve uygarlık tarihi bakımından

eşsiz sembiyozlar oluşturulmuştur. Dördüncü bin yıldan itibaren kullanılmaya başlanan çivi yazısı sayesinde insanoğlunun kayıt tutması ana kaynak noktasında elimize eşsiz bilgiler geçmiştir. Bunun yanında genel anlamda tarihin kaydedilmeye başlaması ile birlikte prehistorik dönemden çıkılıp tarih çağlarına geçilmiştir.⁷

Şekil 5 Mezopotamya coğrafyası
(<https://www.niburya.com/wp-content/uploads/2019/10>)

Üst Paleolitik dönemin sonlarına doğru buzul çağının yaşanması Mezopotamya'nın insanlık için önemini arttırmıştır. Kutuplardan aşağılara inen buzul tabakaları dünyanın büyük kısmını etkisi altına alırken Mezopotamya iklimsel olarak ılıman kalmıştır. Torosların güneyine inen topluluklar burada yaşama imkanı bulmuşlardır. Bu noktada Mezopotamya'nın uygarlık açısından öneminin iklimsel koşullar sebebiyle olduğu görülmektedir.⁸ Neolitik ve sonrası döneme ilişkin yapılan çalışmalarda ortaya çıkan buluntuların tasnifi sonrası Mezopotamya kültürü açısından Sümer'e kadar olan dönemler için belli adlandırmalar yapılmıştır. Sırası ile Hassuna, Samarra, Halaf,

⁷Köroğlu, Eski Mezopotamya Tarihi, s.21, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011

⁸Köroğlu, A.g.e., s.37

Obeyd kültür çevreleri tespit edilmiştir. Konumuz açısından bu kültür çevreleri arasında en dikkat çekici olanı Sümer döneminin temelini atıldığı Obeyd kültürüdür. Sümer döneminde klasik formatını bulacak tapınak yapımları ve şehirleşmenin kökeni bu dönemde atılmıştır. Obeyd dönemi sonrası Sümerlerin ortaya çıktığı ve ismini de Sümer şehri Uruk'tan alan Uruk kültürü ortaya çıkmıştır. Bu dönemde yazının icadı gerçekleşmiştir.

2.1. Sümerler

Sümerlerin kökeni, nereden geldikleri cevaplanamamıştır. Dil yönünden yapılan çıkarımlardan da bir sonuç elde edilememiştir. Bu durum; Sümer dilinin diğer dillerle herhangi bir bağlantısının olmamasından kaynaklanmaktadır. Eklemeli bir dil olması sebebiyle Ural-Altay dilleri grubundan olduğuna dair düşünceler mevcuttur. Yerli bir toplum olmaları düşüncesi ise şehir isimlerinin Sümerce olmaması sebebiyle dayanaksız kalmaktadır.⁹ Köken problemini belirsiz bırakıp Sümerlerin Mezopotamya din ve kültürüne yaptığı katkıya bakıldığında, onların söz konusu coğrafyanın din ve kültürünün temellerini attığı görülmektedir. Önümüzdeki sayfalarda anlatılacak Sümer teolojik yaratımları kendilerinden sonraki toplumlarda da yaşamaya devam etmiştir. Sümer dili neredeyse miladın başlarına kadar Mezopotamya toplumlarında din dili olarak kullanılmış ve adeta bir *Lingua Franca* işlevi görmüştür.¹⁰

Sümer mitolojisini anlayabilmek için öncelikle kozmogonisine bakılması gerekmektedir. Aslında Sümer kozmogonisi ve insanın yaratılışı üzerine, teolojii net bir şekilde anlatan bir tablet bulunmamaktadır. Bu noktada kozmogoni mitine

⁹Köroğlu, A.g.e., s.60

¹⁰Landsberger, Sümerler, dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/1036/.pdf 20.08.2019

imalar yapan bazı tabletlerden yoruma varılabilmektedir.¹¹ Noah Kramer'in "Gılgamış, Enkidu ve Ölüler Diyarı"¹² olarak adlandırdığı bir hikâyeyi anlatan tabletlerin giriş kısmında evrenin yaratılışına dair diğer dinlerde gördüğümüz bir hikâyenin Sümer versiyonu ile karşılaşılmaktadır. "Ezeli Deniz" piktogramı¹³ ile ifade edilen Tanrıça Nammu muhtemeldir düzen öncesi kaosu temsil etmektedir.¹⁴ Gılgamış metninde anlatıldığı üzere gök (An) ve yer (Ki) birleşik bir halde idiler.¹⁵ An; eril, Ki ise dişil formda idiler. Bunların birleşiminden hava tanrısı Enlil ortaya çıkmıştır. "Kazmanın Yaratılışı"¹⁶ mitini anlatan tabletlerde Enlil gök ve yeri ayırır.¹⁷ Bu ayrılış olayından sonra An göğü sahiplenirken Enlil annesi Ki'nin yerine yeri sahiplenmiştir. Durum burada karmaşık bir hale gelmektedir. Natüralist bir mitin devamında tanrıların şahsiyet kazandırılmaları durumu sonrası Ki bir anda asli unsuru olan yeri oğluna kaptırmıştır. Daha öncede belirttiğimiz gibi Sümerler sonrası Mezopotamya'da teolojik süreklilik devam etmektedir. Bu noktada kozmogonide ki bu belirsizliği Akkad teologları gidereceklerdir. Bu ilksel mit sonrası evrenin yani An-Ki'nin düzenlenmesini Enlil üstlenir. İnsanlara bolluk bereketi *hegal*'i o getirir. Su tanrısı Enki ile birlikte düzeni sağlar.¹⁸

Sümer tabletlerinde ismi geçen yüzlerce tanrı vardır.¹⁹ Bu tanrılar tapımda ve tapınak kurulmasında belli bir hiyerarşi içindedir. Yukarıda kozmogonide yer alan An, Enlil, Enki üçlüsü

---

¹¹Eliade, Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi c.1, s.79, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2012

¹² Kramer, Sümer Mitolojisi, s.66, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 1999

¹³Piktogram: Kavramları resimler ile açıklayan ilkel yazı unsuru

¹⁴Eliade, Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi c.1, s.79, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2012

¹⁵Kramer, Sümer Mitolojisi, s.83, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 1999

¹⁶Kramer, A.g.e., s.82

¹⁷Bu mitin, ileriki sayfalarda anlatılacağı üzere Antik Yunan'da aynı şekilde eril gök ve dişil yeri oğulları Kronos'un ayırması mitinin arkaik bir örneği olarak düşünülebilir

¹⁸Kramer, Sümer Mitolojisi, s.87, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 1999

¹⁹Köroğlu, Eski Mezopotamya Tarihi, s.68, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011

büyük tanrılar grubunu oluştururlar.²⁰ Gök tanrısı An diğer pek çok panteonda olduğu gibi hem baba tanrı hem de gök tanrısı olması sebebiyle panteonun baş tanrısı olması beklenirken Enlil'in daha aktif olduğu görülürki muhtemelen An *deus otiosus* haline gelmiş bir tanrıdır.²¹ Büyük tanrılar için sitelerde tapınaklar kurulmakta idi. Her büyük tanrının sitesi vardı. Bu nokta da Enlil'in sitesi Nippur'da kendisi adına Ekur adında bir tapınak yapılmıştır. Nippur şehri Sümerler için dini başkent olarak biliniyordu ki bu durum Enlil'in baş tanrılığa yükseldiğinin bir ifadesi olarak anlaşılabilir.²² Mabetler; devasa yapılar olan meşhur basamaklı Zigguratlar ile her Sümer şehrinde var olan basit planlı tapınaklar şeklinde iki türlü idi.²³ Zigguratlar mimari anlamda Mısır piramitlerine benzemelerine karşın fonksiyonel anlamda herhangi bir bağlantıları yoktur. Bunun yanında orta Amerika toplumlarında görülen basamaklı piramitler ile hem mimari hem de fonksiyon açısından benzerlik göstermektedir.

2.1.1.Sümerlerde İnsanın Yaratılışı

Sümer teolojisinde insanın yaratılışına dair düşüncenin ihtivası kesin bir netlik göstermemektedir. Kozmogoniye dair diğer konularda olduğu gibi insanın yaratılışı konusunda uzun bir açıklamalar bütünü içinde ifade edilmekten çok, kimi mitik tabletlerin satır aralarından yapılan çıkarımlarla sezilebilmektedir. Sümer-Akad sentezinin erken dönemlerde silik bir başlangıç evresi geçirdiği düşünüldüğünde, Sümer kozmolojisi ile Akad sentezi sonrası oluşmuş teolojinin modern dönem yazarlar tarafından

---

²⁰Eliade, Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi c.1, s.79, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2012

²¹Eliade, A.g.e., s.79

²²Köroğlu, Eski Mezopotamya Tarihi, s.68, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011

²³Köroğlu, A.g.e., s.68

karıştırıldığı görülmektedir. Şemsettin Günaltay insanın yaratılışında Akad teolojisinin bir figürü olan Kingu'nun vücudunun uzuvlarından insanın yaratıldığını anlatır.²⁴ Yine, günümüzde İnsanın yaratılışını anlatan ve Sümerlere dayandığı şeklinde anlatılan Adapa mitide Sümerlerden asırlar sonra Asur dili ile yazılmış olup Mısır'da Amarna'da bulunmuştur.²⁵ Tabletler üzerinden konuya yaklaşan Kramer'in çevirileri insanın yaratılışı ve yaratılış gayesinin ne olduğu üzerinde bizlere yardımcı olmaktadır. Kramer'in düzenlediği tablete göre tanrılar kendi görevlerini yaparken asli işleri dışında gıda ve hizmetlerinde kendilerine yardımcı olacak varlıklara ihtiyaç duyarlar. Bu işi de yapabilecek yegâne tanrı, Su tanrısı (aynı zamanda Bilgelik tanrısı) Enki'dir. Ancak Enki umursamaz davranır ve derin uykular içerisinde. Metnin eksik ve anlaşılamayan bölümlerinden sonra konu bir şekilde ezeli deniz, herşeyi doğuran ana Nammu'ya gelir. Nammu, uyuyan Enki'ye tanrıların yakarışlarını getirir, nasihatte bulunur. Enki'de bu nasihat üzerine insanı yaratma işine başlar. Tanrıların hizmete neden ihtiyaç uyduklarını ise "Sığır ve Tahıl" miti açıklamaktadır. Bu mite göre tanrılar Sığır tanrısı Lahan ile Tahıl tanrısı Aşnan yaratılmadan önce yiyip-içmek nedir bilmezlerdi. Bunlar yaratıldıktan sonra da bu kez tanrılar ne kadar yerse yesinler doymadıkları için insana soluk verme ihtiyacı hissettiler.²⁶

2.1.2. Sümerlerde Tufan

Yeryüzünün sularla kaplanıp, kimi zaman insanlığın tamamının kimi zamanda bir kısmının yok olduğu miti güneydoğu Asya'dan Amerika'ya kadar dünyanın hemen her yerinde

²⁴ Günaltay, Mezopotamya-Sumerliler, s. 15, Akşam Matbaası, İstanbul, 1945.

²⁵ Niels-Erik Andreasen, Adam and Adapa: Two Anthropological Characters, s. 180, Andrews University Press, Michigan, 1981

²⁶ Kramer, Sümer Mitolojisi, s. 131-136, Kabcacı Yayınları, İstanbul, 1999

görülebilen bir izlektir. Konuya Perennial bir bakış açısıyla bakmak öznel bir düşünce olarak görülebilir. Ancak tufan izleğinin benzer kurgularda anlatıldığı da aşıkardır. Mezopotamya dinlerinde ki tufan mitinin var olan ilk belgesinin Babiller döneminden kalma Gılgamış efsanesinde olduğun dair düşünce Sümer tabletlerinde de bu olayı anlatan tabletlerin bulunması ile değışmiştir. 1914'te Arno Poepel'in Nippur koleksiyonundaki tabletlerden yaptığı düzenlemelerle ortaya çıkan tufan mitinin metni oldukça eksiktir. Eldeki bu tabletler parçalarına göre tanrılar bir sebepten ötürü kendi hizmetleri için yarattıkları insan neslini cezalandırmak için yok etmek istemektedir. Tanrıların bu düşünceleri arasında Enki, insanlara daha insafılı davranılmasının istemektedir. Hiç değılse tamamının yol olmasındansa en azından birilerinin kurtarılmasını istemektedir. Bu sebeple de Kitabı Mukaddes ve Kuranı Kerim'deki Nuh'un Sümer mitindeki karşılığı denilebilecek Kral Ziusudra'ya yaklaşan felaketten kurtulabilmesi için gemi yapmasını öğütler. Sonrasında yine tabletin okunamaması sebebiyle hikaye tufanın başlayıp sonlarına doğru geldiğinde gemideki Ziusudra'yı anlatarak devam eder:

“Olağanüstü kuvvetli bütün fırtınalar, bir olup saldırdı,
Tufan yeryüzünü kapladı,
Yedi gün, yedi gece boyunca,
Tufan ülkeyi kasıp kavurdu,
Koca gemi azametli sulara çarpıp dururken,
Işığını yere göğe saçan Utu çıktı.
Ziusudra koca geminin bir penceresini açtı,
Kral Ziusudra,
Utu'nun önünde yerlere kapandı,
Bir öküz kesti kral, bir koyun kesti.”

Kırık tabletlerin bundan sonra ki anlaşılabilen kısmında Ziusuda An ve Enlil'in önünde yerlere kapaklanır, ona tanrıların ki gibi bir ömür verilir ve cennetvari bir mekan olan Dilmun'da yaşamasına izin verilir.²⁷

2.2. Sami Halkları

Sümerlerin devrimsel çağlarından sonra batıdan gelen Sami göçleri ile Mezopotamya'da Sami toplulukları siyasi üstünlüğü almışlardır. Akkad'ların büyük kralı ve aynı zamanda kurucusu Sargon ile birlikte Akkad, Asur, Babil gibi Samilerin kurduğu devletler Mezopotamya'da hakim olmuştur. Sümer etkisinin siyasi olarak kaybolması dışında din, dil ve kültürde onların koydukları esaslar yok olmamış ve Sümer yaratımlarının üzerine Sami katkıları eklenmiş ve bu senkretik durum Mezopotamya teolojisi ve kültürünün temel esaslarını belirlemiştir. Sami toplumları için mitik başlangıçların bir versiyonunu henüz ilk kral Sargon'un hayat hikayesinde görmekteyiz. Annesi tarafından sepetle suya bırakılan bebek motifli en erken anlatım muhtemelen Sargon'un hayat hikayesinde görülmektedir.²⁸

Kurulan devletlerin isimleri tarihsel ve politik perspektifte değişmiş olsada Sami toplumları için dini tecrübe Sümer teolojisi üzerinden aynı temeller üzerinde yaşanmıştır. Bu noktada Sümer tanrı isimlerinin Sami dillerindeki versiyonlarının kullanılması ve Marduk gibi dönemselsel itibar kazanmış baş tanrıların varlığı bu kanıtı değiştirmemektedir. Sami toplumlarındaki Sümer teolojik birikiminin üzerinde kurulmuş dini açıklayabilmek için üç mitin anlatılması gerekmektedir. Bu noktada konu bu mitler üzerinden açıklanacaktır.

---

²⁷Kramer, A.g.e., s. 173-175

²⁸ Köroğlu, Eski Mezopotamya Tarihi, s. 76, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011

2.2.1. Enuma Eliş

Babil yaratılış destanı olarak bilinen metnin yalnızca bu devlet özelinde bir inanç olmayıp Sami toplumlarının genelinde var olduğu tarihsel süreçte yapılan kazılar sonucu ortaya çıkmış metinlerle kanıtlanmıştır. Söz gelimi Asurlular dönemine ait Alman arkeologların ortaya çıkardığı tabletlerde yaratılışın baş tanrısı olarak tanrı Asur'un olduğu bir versiyonda ortaya çıkarılmıştır.²⁹

Mit, henüz hiçbir şey yokken yalnızca tanrısız çift Apsu ve Tiamat ve onların oğulları konumundaki Mammu'nun olduğu bir devirde başlar. Diğer pek çok kozmogonide olduğu gibi ilk yaratıcı tanrısız çiftten ikincil tanrılar çift çift doğarlar. Önce Lahmu ile Lahamu daha sonra da Anşar ve Kişar doğarlar. Anşar ve Kişar'dan sonrasında gök tanrısı Anu doğar. Anu'da bu tanrısız doğum zincirine katılır ve kendi benzeri olan Nudimmud'u ortaya çıkarır. Nudimmud'un diğer isimleri Enki ve Ea'dır. Nudimmud tanrılar arasında en bilgesi olarak bilinir ve üstat tanrı olarak görülürdü.³⁰ Bu kısma kadar olan bölümde Sümer kozmogonisindeki Anu, Enki gibi başat karakterler yine var olmakla birlikte Kaos'un yapısına dair ezeli deniz Nammu yerine kaosun iki parçası Apsu ve Tiamat vardır. Bu tanrısız çiftin ortaya çıkışı belki Nammu'dan oldukları da düşünülebilir ancak buna dair bir tablete rastlanmamıştır. Anlaşılmaktadır ki Sümer sonrasında yaratımın başlangıcı problemi tam olarak çözülememiş ve muğlak bırakılmış olmakla birlikte İbrahimi dinlerin *ex nihilo* ile bu sorunu çözmelerine dek sürmüştür.

²⁹ Hooke, Ortadoğu Mitolojisi, s. 43, İmge Kitabevi, Ankara, 1993

³⁰ Heidel, Enûma Eliş Babil yaratılış destanı, s. 12-13, Ayraç Yayınevi, Ankara, 2000

Eski ve yeni tanrılar grubu ortaya çıktıktan sonra genç tanrılar babalarını kızdırmaya başlarlar. Çünkü sakinlik ve huzur isteyen Apsu, evlatlarının gençlikleri sebebiyle çıkardıkları eğlencelerin gürültüsünden rahatsızdır. Ve sonunda bu genç tanrılar yok etmeye karar verir. Bunu oğlu aynı zamanda da veziri olan Mummu ile birlikte Tiamat'a anlatırlar. Ancak Tiamat kendi evlatlarını yok edecek bir caniliğe kızar ve karşı çıkar. Ancak Apsu'nun kararından geri dönmeye niyeti yoktur ki onları yok etmeğe karardır. Bu haberin genç tanrılar arasında duyulması ile aralarında bir korku ve kargaşa yaşanır. Babaların şerrinden ne yapacakların şaşırarak genç tanrıların kurtarıcısı, bilgeliğin tanrısı Enki oldu. Bu saldırıya karşı koymak için tanrıların etrafına sihirli bir çember çizdi. Saldırıya karşı savunmayı oluşturan Enki, bu defa Apsu'yu yok etmek için harekete geçer. Apsu'yu uyutacak veya bayıltacak sihirli bir ezgi oluşturur. Bu ezgiyi Apsu'nun duymasını sağlayıp onu uyutur ve hareketsiz bırakır. Bu kurnazca plan başarılı olunca Enki, babasının hükümdarlık tacını ve gücünün alameti farikası *ışmığını* kendisi giyinir. Zincirlere vurduğu babası Apsu'yu öldürüp tanrılar hükümdarı olur.³¹

Apsu'yu öldürülen Enki'nin hükümdarlığında tanrısal doğumların en önemlisi yaşanır ve Enki'nin oğlu tanrı Marduk doğar. Enki oğlunun gücünü diğer tüm tanrılardan fazla olabilmesi için sihirlerle ona daha fazla güç bahsetti. Marduk'un yazgısı artık tanrıların başı olmak için yazılmıştı artık. Bu arada Tiamat, evlatlarının babalarını yani kocasını öldürmesini sindiremiyor ve kin besliyordu. Onun bu durumunu kışkırtanlarda olmuştu tabi. Bir başka tanrısal varlık olan Kingu, Tiamat'ın intikam hırsını körüklüyordu. Sonunda bu durum daha fazla sürmedi ve Tiamat yanına Kingu ve diğer isyancı tanrılarını da alarak Enki'ye karşı

---

³¹Heidel, A.g.e., s. 13-15

savaşa hazırlanmaya başladı. Kendisini bu işe kışkırtan Kingu'yu onurlandırıp gücünü arttırdı. Onun göğsüne tüm yazgıların tabletini astı. Cinlerden oluşan ordular kurdu. Ancak bu hazırlıklar Enki'ye bir şekilde ulaştı ve bilgiliğin efendisi Enki, korkudan bilgeliğini ve zekasını kullanamadı, karamsarlığa düştü. Bu durumdayken babası Anşar'dan yardım istedi. Anşar, büyük Apsu'yu öldürüren Enki'ye savaşması telkininde bulundu ancak babasının sözüne uyan Enki başarısız oldu. Anşar bu kez de diğer oğlu Anu'ya barış teklifi götürmesini telkin ettiysede Anu, Tiamat'ın karşısında bu işte varlık gösteremedi. Artık Tiamat karşısında tüm tanrılar umutsuzluk içinde sonu beklerlerken Anşar'ın aklına genç ve haşmetli Marduk geldi. İhtişamlı Marduk'un bu savaşı kazanacağına emindi ancak Marduk bu işin karşılığında tanrıların hükümdarlığını istiyordu. Elden başka çare gelmeyeceği anlaşıldığındandır ki bu istek kabul edildi.

Marduk diğer tanrılardan aldığı söze istinaden Tiamat'ı yok etmek için savaşa gitti. Tiamat'ın avanesi tanrılar Marduk'u ihtişamlı bir şekilde görünce korktular, Tiamat ise bu görüntüden pekde etkilenmedi. Marduk teke tek savaşa çağırdı Tiamat'ı. Ve artık yazgısı hükümdarlık olanın belli olacağı bir savaşa tutuştular. Marduk, Tiamat kendisini yutmak için ağzını açtığı anda kötülüğün rüzgârlarını yolladı ve Tiamat'ın vücudu bununla şişip kaldı. Sonunda Marduk düşmana son darbeyi indirip Tiamat'ı cansız yere serdi. Efendilerinin halini gören Kingu ve diğer isyancı tanrılar korkudan kaçışmaya çalıştılsada hepsi yakalandı. Kingu'ya verilmiş olan yazgılar tabletini Marduk kendi göğsüne taktı. Ve sonunda yere serdiği Tiamat'ın bedenini parçalayıp ondan evreni yarattı. Evrenin düzenini belirleyip Anu, Enlil, Enki'ye görevlerini tayin etti. Böylece kaos içindeki aleme düzeni getirip evreni ortaya çıkardı.

Tüm bu olayların ardından sıra Tiamat'ı bu isyan için kışkırtanların hesabını görmeye geldi. Marduk önderliğindeki tanrılar bu işten Kingu'yu suçlu buldular ve bunun cezası olarak da Tiamat'ın bedeninden evrenin yaratılması gibi Kingu'nun bedeninden de insan yaratıldı.³² Bu noktada insan aslında günahkar bir hamurla yoğrulmuş ve tanrılara hizmetle bu isyankar tözünden kurtulabilecektir. Belkide bu olay asli günah doktrinin arketipi bir felsefi durumdur.

2.2.2. Adapa Miti

Üzerine çokça tartışmalar yapılan Adapa miti, daha öncede belirtildiği gibi Mısır'da Amarna arşivinde bulunmuş, Asur kaynaklı bir mittir. Asur dilinde ki Adapa kelimesini İbranicedeki Adem kelimesinin Asur dilindeki karşılığı olarak yorumlayan Asur tarihçisi Ebering ile beraber³³, Kitabı Mukaddes ve Kuranı Kerimde geçen ilk insan Adem'in eski mitlerden alıntı olduğu tartışması başlamıştır. Adapa mitine dönecek olursak; Adapa, Babil şehirlerinden Eridu'nun rahip-kralıdır. Aynı zamanda bilgelik tanrısı Enki'nin oğludur. Enki, onu prototip bir insan olarak yaratıp bilgelik vermiş ancak ölümsüzlük vermemiştir. Adapa bir gün balık tutarken güney yeli esip onun kayıgını devirir. Buna öfkelenen Adapa, güney yelinin kanadını kırar ve esemez hale getirir. Gerçektende güney yeli esmemeye başlar ve baş tanrı Anu bu duruma çok sinirlenir. Adapa'nın huzuruna getirilmesini ister. Enki bu durumdan haberdar olduğu için Adapa'ya Anu'nun karşısında nasıl davranması gerektiğini anlatır. Yas elbiseleri giymesini ve yaşlı halini hissettirmesini söyler. Ayrıca Anu'nun karşısına çıktığında kendisine “Ölüm Ekmeği” ve “Ölüm Suyu” verileceğini, bunları yiyip içmemesini öğütler. Adapa yas kıyafetleri ile dağınık

³²Heidel, A.g.e., s. 15-22

³³Hooke, Ortadoğu Mitolojisi, s. 59, İmge Kitabevi, Ankara, 1993

bir şekilde göklerin kapısına gelir. Burada kendisini gören Tammuz ile Ningizzida neden burada yas tuttuğunu sorarlar. Adapa yeryüzünde olmayan iki tanrı için yas tuttuğunu söyler. Kimler olduğu kendisine sorulduğunda Tammuz ve Ningizzida için der ve tanrıların bu durum hoşlarına gider. Anu'nun karşısında Adapa için güzel şeyler söylerler ve onu yumuşatırlar. Anu'da Adapa'nın ağlayıp sızladığını görüp onu affeder ve kendisine “Yaşam Ekmeği” ve “Yaşam Suyu” verilmesi konusunda diğer tanrılarında görüşünü aldı. Adapa'nın önüne bu ölümsüzlük fırsatı konulduğunda Enki'nin nasihatleri aklına geldi ve ölüm getireceğini düşündüğü için bunları reddetti. Anu bu durumun sebebini sorduğunda Enki'nin kendisine verdiği öğüdü anlattı. Ve Anu sonunda Adapa'ya ölümsüzlük fırsatını kaybettiğini söyler.³⁴ Adapa ve Adem kelimelerinin özdeşliği konusu bir kenara bırakıldığı zaman mitte verilmek istenen ana mesaj insanın yaratılmasından ziyade ölümsüzlük fırsatının kaçırılması gibi çok sık rastlanılan bir temadan ibarettir. İnsanın ne yaparsa yapsın ölüm yazgısından kaçamayacağı mesajı mitin sonunda (diğer örneklerinde olduğu gibi) verilmektedir.

2.2.3. Gılgamış Destanı

Adı Sümer kral listelerinde Tufandan sonraki krallar arasında geçen³⁵ Gılgamış'ın maceraları ve mitik doğası, onun tarihi şahsiyeti konusunu gölgede bırakmıştır. Ancak Gılgamış üzerinden irili ufaklı birçok hikayenin türemesi ve ileride değinilecek olan geniş mitik metnin içerisindeki bir takım bilgilerin tarihsel bilgilerle uyuyor, onun gerçek bir şahsiyet olduğunu düşündürmektedir. Muhtemeldirki başarıları ve hükümdarlığının azameti sonucu sonradan tanrısal bir konuma çıkarılmış bir kraldı.

---

³⁴Hooke, A.g.e., s. 59-60

³⁵Hooke, A.g.e., s. 51

Gılgamış mitinin Sümer döneminden kalma bir taslaktan alındığı çok açıktır. Ancak bu miti Yakın doğunun her yerinde iz bırakacak kadar etkileyici hale getiren tarafıysa Sami toplumlarının katkılarıdır. Metnin; Hitit, Hurri, Babil ve Asur versiyonlarının olması ne kadar geniş bir coğrafyada bilindiğini göstermektedir. Ayrıca Gılgamış'ın maceralarının yanında mit bizlere tufan ile ilgili de geniş bir açıklama yapması itibari ile de önemlidir.

Gılgamış Uruk şehrinin kralıdır. Tanrılar onu güçlü ve bilgece bir şekilde yaratmışlardır. Üçte ikisi tanrı, üçte biri insan olarak doğmuştur. Önceleri şehrin etrafını surlarla çeviren, tapınaklar yapan saygın bir kral iken sonraları iktidar hırsı ile aşırılıklar yapan bir zorbaya dönüşür. Kızlara tecavüz eden, askerleri kibrinden hep pusuda bekleten bir zalim olmuştur. Sonunda şehrin ileri gelenleri iktidar sarhoşu olan Gılgamış'ı tanrılara şikâyet ederler. Gılgamış'a ders olması için kendi gücünde bir varlık yaratmalarını isterlerki gücünü ölçebilsin. Bu talepler karşısında tanrılar Gılgamış'ı yola getirmek için yabani bir insan biçiminde vahşi Enkidu'yu yaratırlar. Tanrıça Aruru onu balçıktan yaratmıştır. Bir zaman sonra Enkidu'nun varlığı kulağına gelir Gılgamış'ın ve onu şehre çekmesi için bir fahişeyi görevlendirir. Tam da istediği gibi Enkidu şehre gelir. Ve aralarında direk büyük bir kavga başlar. Gılgamış bu mücadelede Enkidu'yu yener ve sonrasında aralarında dostluk kurulur, birbirlerine yol arkadaşı olurlar. Tabletlerin kırık olması sebebiyle bu sahneden sonra Humbaba isimli ağzından alevler çıkan bir varlığı öldürmek için yola çıkışları anlatılır. Enlil görevlendirmiştir Humbaba'yı. Gılgamış ülkesinin huzurunun sağlanması için onun öldürülmesi gerektiğini söyler Enkidu'ya ve onu ikna eder sonunda. İki birlikte bu maceranın sonunda Humbaba'nın kafasını keserler ve zaferle dönerler. Dönüşte tanrıça İştar (Sümerlerde İnanna) Gılgamış'ın azametinden etkilenir ve onu elde etmek ister. Ancak

Gılgamış bu aşka karşılık vermez ve tersler tanrıça İştar'ı. Bu terslenmeyi kendine yediremeyen İştar, tanrıların tanrısı Anu'dan Uruk'a felaket yağdıracak göğün boğasını yaratmasını ister. Bu isteği geri çevirmeyen Anu'nun yarattığı Boğa, Uruk'ta felaketlere sebep olur. Halkı canından bezdirir. Sonunda Enkidu boğayı öldürür ve bu felaketleri bitirir. Ancak bu durum aynı zamanda kendisinin de sonu olur. Tanrılar, ilahi emre karşı çıkan Enkidu'nun ölmesini kararlaştırırlar. Bir gece rüyasında öleceğine dair bir rüya gören Enkidu, çok geçmeden hasta düşer ve ölür. Can yoldaşının ölmesi Gılgamış'ı derinden sarsar. Ölüm gerçeğini sorgulamaya başlar. İşte bu andan itibaren Gılgamış yazgısını değiştirmeye ve ölümü yenmek için çareler aramaya başlar. Yollara düşer. Amacı tıpkı tanrılar gibi ölümsüzlüğü elde etmiş tek insan olan Utnapiştim'i (Tufan kahramanı. Ziusudra'nın Sami versiyonu) bulup ona nasıl bu yazgısını değiştirebileceğini sormaktır. Bu yolculuğunda insan-akreplerin kendisini sorgulamalarından geçer, karanlık tünellerde ışığı arar, ölüm suyunu geçer. Maceralı yolculuğunun sonunda tufan kahramanı Utnapiştim'e ulaşır. Gılgamış yolculuğunda yaşadıklarını ve neden geldiğini anlatır uzun uzun Utnapiştim'e. Nasıl ölümsüzlüğe ulaştığını sorar. Ve Utnapiştim tufan olayını anlatmaya başlar:

“Gılgamış, sana gizli bir şey açayım.

Tanrıların gizini söyleyeyim: şurippak, senin bildiğin bir kent, Fırat'ın kıyısındadır. Bu kent çok eskiden varken, tanrılar bu kentin yanındaydılar. Tanrıların aklına bir tufan yapmak geldi. Bunların babaları soylu Anu, hükümdarları yiğit Enlil, büyük vezirleri Ninurta, su yolcuları Ennagi ve Bilge Ea da onların toplantısında yer aldı. Ea, tanrıların verdikleri kararı, kamıştan bir çite anlattı: “Kamış çit, kamış çit! Duvar, duvar! Kamış çit dinle, duvar anımsa! şurippaklı UbarTutu'nun

oğlu, evi sök. Bir gemi yap. Serveti bırak. Yaşamı
ara! Mülkten nefret et! Canını kurtar! Canlı yaratıkların
her türünden geminin içine yükle. Yapacağın geminin
her yanı uyumlu bir ölçüde olsun. Onun eni
ve boyu bir ölçüde olsun. Yağmura karşı onun
her yanına bir çatı kur.”

Ben, bunu anlar anlamaz Ea'ya, efendime dedim:

“İyi, anlaşıldı efendim.”

Ea (Enki) tıpkı Sümer versiyonunda olduğu gibi kendisine
tanrıların gazabından kaçmak için gemiyi yapmasını öğütler.
Metinde Utnapiştim uzun uzun Gılgamış'a tufanda olanları anlatır.
Ve sular durulduktan sonra olanları anlattığı bölüm Kitabı
Mukaddes'deki anlatıya benzemektedir:

“Kötü rüzgâr dindi ve tufan sona erdi. Havaya
baktığım zaman ortalıkta sessizlik vardı. Ve bütün insanlık
çamur olmuştu. Suyun bastığı yüzey, dümdüzdü.

Bunun üzerine hava deliğini açtığım zaman, güneşin
sıcağı burnumun kanatlarına vurdu. Diz çöküp oturdum
ve ağladım. Gözyaşlarım burnumun kanatlarından
akıyordu. Sonra ufuklara bakarak denizin kıyısını aradım.

Her yana on iki kez on iki defa bakınca denizden
bir ada yükseldi. Sonunda gemi Nissir dağına oturdu...”

“...Bundan sonra dört rüzgar yönüne her şeyi dışarı salıverip
bir kurban kestim. Dağın tepesinde bir
tütsü sungu hazırladım. Artık yedi ve nice yedi sungu
küpleri yerleştirdim. Bu küplerin taslarına güzel kokulu kamış,
katran sakızı, ve mersin kokusu (myrte) döktüm.
Tanrılar bu güzel kokuyu aldılar. Tanrılar, kurban
veren tepesinin üstünde sinekler gibi toplandılar...”

Tufan sonrası tanrıların insafa gelip kendisi ve karısına ölümsüzlüğü verdiğini anlatır Utnapiştim. Gılgamış'a boşuna uğraşmaması gerektiğini, ölüm yazgısından kaçamayacağını söyler. Gılgamış hüznle geri dönecekken ülkesine, Utnapiştim ona denizin dibinde yetişen gençlik otundan bahseder. Gılgamış bu habere çok sevinir ve dediği otu bulmak için denizin dibine dalar ve bulur. Ancak talihsiz Gılgamış yine yazgısından kaçamaz ve dönüş yolunda otu bir yılan yer. Gılgamış ölümsüzlüğü aramak için çıktığı yolculuğunda bir şey elde edemedi geri döner.³⁶

---

³⁶Destanın Ninova versiyonundan yapılan alıntının çevirisi için bkz: Jean Bottero, Gılgamış Destanı Ölmek İstemeyen Büyük İnsan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006

3.BÖLÜM KOLOMB ÖNCESİ AMERİKA

1492'de Kristof Kolomb'un keşfine kadar diğer kıtalardan izole olan güney ve kuzey Amerika halkları, dinler tarihi açısından özgün bir konumdadır. Beringian kara köprüsünün yok olmasıyla Üst Paleolitik dönemden itibaren Asya ile kara bağlantısı kesilen yerliler, Avrupalılarla karşılaşana dek on bin yıllık süreçte kendilerine özgün kültür çevreleri oluşturmuşlardır.

Amerika kıtasına ilk insan göçlerinin Üst Paleolitik dönemde başladığı düşünülmektedir. Dünyanın diğer kıtalarından deniz ve okyanuslar ile ayrılan ve bağlantısı olmayan bu kıtaya ilk yerleşimler son buzul çağının yarattığı coğrafi değişiklikler ile mümkün olmuştur. Günümüzden 12000 yıl kadar önce son bula son buzul çağı sırasında, suların çekilmesi ve buzulların genişlemesi ile dünyanın belli noktalarında kara köprüleri oluşmuştur. Bunların en bilineni ise Asya ve Amerika arasındaki Bering boğazında buzulların oluşturduğu Bering köprüsüdür. Dönem boyunca iki kıtayı birbirine bağlayan köprü sayesinde, dünyadan izole Amerika kıtasına ulaşım sağlanabildi. Son buzul döneminde tarımı henüz keşfetmeyen ve avcı toplayıcılık yapan insan grupları, hayvan sürülerini takip ederek bu bölgeye kadar geldiler. Bölgede yapılan araştırmalarda edinilen dökümanlara göre Bering duraklaması olarak bilinen bir süre içerisinde kaşif avcı toplayıcılar, kara köprüsünde durdular. Sonrasında ise Amerika

kıtasına doğru hareket ettiler. Ortalama 20.000 yıllık bir süre içerisinde Amerika kıtasının yerlileri, kıtaya yayıldılar.³⁷

Şekil 6 Beringia kara bağlantısı (C: Gary Hinks/SPL)

Kıta üzerinde dil, iktisadi faaliyet, din, devlet temelli farklı kültür çevreleri oluşmuştur. Kuzeyde günümüz Kanada topraklarında kutup insanları olan Eskimo yerlileri, ABD ve Meksika'nın kuzeyini kapsayan bölgede yerli Kızılderili olarak bilinen kabileler, Orta Amerika'da Olmek medeniyetinin temelini attığı tarım kültürü üzerindeki şehir devletleri, Güney Amerika'da ise İnka toplulukları ve yerli kabileler bulunmakta idi. Bizde bu kıta özelinde çalışmayı bu tasnif üzerinden sürdüreceğiz. Kıta üzerindeki topluluklar içerisinde Eskimolar (İnitler) ve Kuzey Amerika Kızılderilileri halen eski dini geleneklerini nadiren de olsa sürdürdükleri için, bu halkların inançları ölü din olarak nitelendirmiyoruz.

3.1 Mayalar

Orta Amerika'da ve kıtanın genelinde kültürü ve dini kapsamlı şekilde bilinen ilk büyük uygarlık ve devlet Mayalardır. Kolomb öncesi yerli halklar üzerine çalışmaların çok geç tarihlerde

³⁷<https://www.nps.gov/bela/learn/historyculture/the-bering-land-bridge-theory.htm/> 20.08.2019

başlaması ve şuan henüz tam anlamıyla tasnifli bir tarih yazımı ortaya çıkmaması sebebiyle yerli kültürlerin tarih öncesi pekde açıklanamayacak durumdadır. Mayalarında nasıl tarih sahnesine çıktıklarına dair elde fazla delil yoktur. Maya önce orta Amerika'da takribi m.ö. 1200 ile 400 yılları arasında yaşayan Olmek kültürünün varlığı ortaya çıkarılmışsada bu kültüre ve dinine ait bir bilgi yoktur.³⁸ Mayaların da bu Olmek kültürünün devamı olduğu düşünülmektedir. Mayalar tarihsel olarak üç döneme ayrılırlar. Bu topluluğa ait ilk izler, klasik öncesi dönem olarak adlandırılan m.ö. 3.yy. dan kalmadır. Guatemala'da Peten bölgesinin kuzeyindeki Nakbe ve El Mirador şehirlerinin kalıntıları bulunmuştur ki bu alan mayaların dini merkezleri olarak bilinmektedir.³⁹ Guatemala, Belize, Honduras, Meksika topraklarında maya şehirlerine rastlanmaktadır.

Şekil 7 Maya Medeniyeti (<https://junior.scholastic.com>)

Mayaların dinine dair var olan dokümanlar arkeolojik kazılar ile ortaya çıkarılmış materyaller, şehir kalıntıları ve yazılı eserlerden ibarettir. Günümüzde var olan yazılı eserler üç kaynağa

³⁸https://www.ancient.eu/Olmec_Civilization/ 20.08.2019

³⁹Charles George- Linda George, Maya Civilization, s. 22, Michagan, 2010

dayanmaktadır. Birinci kaynak Quiche Mayalarının halk efsanelerinin 16.yy'da kitaplaştırılması ile ortaya çıkan Popol Vuh kitabıdır. Quiche dilinde “zamanın kitabı” veya “olayların kitabı” olarak adlandırılan kitap, Katolik rahip Francisco Ximenez tarafından İspanyolcaya çevrilmiştir.⁴⁰ İkinci kaynak eserler ise Chilam Balam kitapları olarak adlandırılan kehanet kitaplarıdır. Kabileler halinde yaşayan mayalarda İspanyol istilası sonrası kabile bilginleri ayrı ayrı Chilam Balam kitapları yazmışlardır. Günümüzde bu kitaplardan en bilineni Chumayel'in Chilam Balam kitabıdır.⁴¹ Üçüncü kaynaklar ise maya hiyeroglif dili ile yazılmış kodekslerdir. Maya hiyeroglif dili tam olarak çözülemediği için bu kodeksler üzerinde halen çalışmalar devam etmektedir.

3.1.1. Mayalarda Dini Anlayış

Orta Amerika toplumları kıtanın diğer coğrafyalarından gelişmiş bir seviyede olsalarda yinede kabilecilik anlayışı toplumlar üzerinde hâkimdir. Mayalarda da bu görülmektedir. Maya devleti tıpkı eskiçağ Yakınoğu devletleri benzeri, neredeyse birbirinden bağımsız sitelerden meydana geliyordu. Bu sitelerde ki dini ve kültürel anlayışlarda kimi noktalarda birbirinden bağımsız hareket ediyordu. 16.yy.da otuzdan fazla farklı Maya dili konuşuluyordu. Maya topraklarının kuzeyindeki ovalarda yaşayan Yukatan Mayaları ile Chipas bölgesinin, güney Guetemala'nın ve ona komşu Honduras'ın dağlık yörelerinde yaşayan Tzotzil, Tojolabal, Mam, Quiche, Kekchi ve Choti Mayaları birbirlerinden bağımsız

⁴⁰https://www.ancient.eu/Popol_Vuh/ 20.08.2019

⁴¹Roys, The Book Of Chilam Balam of Chumayel, s.11, Carnegie Institution, Washington D.C,1933

kültürlere sahipti.⁴² Bu noktada Maya din anlayışı olarak tek bir amentüden bahsetmek zordur. Efsanelerin farklı versiyonları birçok kabiledede görülmektedir. Bununla birlikte dinsel inançlarda birçok ortak figürde görülmektedir. Popol Vuh'ta yaratıcı tanrılardan biri olarak görünen Gucumatz (veya Gucumatzlar), bazen antik Tollan kentinin efsanevi kralı, bazen kültür kahramanı olarak görünürken Azteklerde Quetzalcoatl adıyla yaratıcı tanrı Omeotl'un oğlu olarak karşımıza çıkar. Din gündelik hayatta belirleyici bir rol almaktadır. Sitelerdeki binaların konumları dahi dini takvim ile uyumludur. Popol Vuh'ta destansı bir şekilde anlatılan ikiz tanrısal tanrıların top oyunu, şehirlerde ritüel olarak sık sık yapılan bir uygulama idi. M.s. 10.yy'da gelişmiş Maya şehirlerinin aniden boşaltılması ve kültürün ani yıkımının altında dahi dini bir sebebin olabileceği düşünülmektedir.

3.1.2 Mayalarda Yaratılış

Maya kozmogonisine ilişkin elimizde ki en düzenli kaynak Quiche Mayalarının kitabı Popol Vuh'tur. İspanyol istilasından sonra yazıya geçirilmesi sebebiyle Hristiyanlık etkisi eser üzerinde hissedilmektedir. Bu açıdan Popol Vuh, Kitabı Mukaddesin Tekvin bölümünden farksız bir açılışla başlar:

“Başlangıçta, sonsuz karanlığın içinde, yalnızca gökyüzü, aşağıda deniz vardı. Hareket edecek ve gürültü yapacak hiçbir şey olmadığı için sakin ve sessizdi. Yeryüzü henüz sulardan yükselmemişti. Otlar ve ağaçlar, taşlar, mağaralar ve vadiler, kuşlar ve balıklar, yengeçler, hayvanlar ve insanlar daha yaratılmamıştı... Gecenin zifiri karanlığında sessizlik ve hareketsizlik hakimdi.

---

⁴² Taube, Aztek ve Maya Mitleri, s.87, Phoenix Yayınları, İstanbul, 2012

Yalnızca Yaratıcı; Tepeu, Gucumatz; Tüylü Yılan aydınlık suların üzerinde saklanıyordu. Bu yüzden onlara Gucumatz deniyordu. Onlar, yaratılıştan bilge ve büyük düşünürlerdi. Gökyüzü nasıl varsa Göğün Kalbi de vardı; söylendiği gibi bu Tanrı'nın adıydı...⁴³ Onlar artık aydınlığın ortaya çıkması gerektiğine karar verdiler. İnsanların yaratılması, ağaçların, sarmaşıkların yetişmesi, yaşamın doğması, insanlığın ortaya çıkmasını planlayıp gece karanlıkta tüm bunları tasarlarken gün ağardı. Bunların hepsini Hurakan adı verilen Göğün Kalbi düzenledi... 'Öyleyse OL'sun' dediler. 'Boşluk dolsun. Sular çekilsin, yer açılsın ki yeryüzü ortaya çıksın, güçlensin. Bitkiler yetişsin. Işık olsun; gökyüzü ve yeryüzü aydınlansın. İnsanoğlu yaratılıp izan sahibi insan oluşana kadar yarattığımız ve oluşturduğumuzda ne bir ihtişam ne bir onur olsun.' İşte, Yer'in ve Göğün Kalbi tarafından yeryüzü bu şekilde yaratıldı. Gökyüzü yukarıda usulca dururken, yeryüzü suların arasında hareketsizken onları canlandıran Yer'in ve Göğün Kalbi oldu."⁴⁴ Metnin devamı dünyanın yaratılış süreci sonrası diğer birçok mitolojide olduğu gibi insanı yaratma sürecinin evrelerini anlatmaktadır. Hammaddesi farklı olan bir dizi insan soyu yaratılır. Ancak yaratıcılar bu insanlardan hoşnut olmaz ve her biri farklı felaketler sonrası yok edildikten sonra, günümüz insanı mısırdan yaratılır. Ve tanrılar bu insandan memnun kalırlar. Mısırın hammaddesi olmasının sebebi Mayalar için bu bitkinin yaşamsal öneminden gelmektedir. Maya toplulukları ormanlık alanda tarım alanları açtıktan sonra mısır ve fasulye ekimi yapmışlardır ki bu iki ürün iktisadi hayatında merkezinde yer almışlardır. Bu sebeptendir ki insanın hammaddesi olarak mısırın olduğunu düşünmüşlerdir. Yaratılıştaki yer-gök düalizmi metinde görülürken, göğün önemi öne çıkmaktadır. Bunun yanında Göğün Kalbi veya Tepeu olarak adlandırılan gök tanrısı yaratıcı olarak da ön plana çıkarılmaktadır.

⁴³Bourbourg, Popol Vuh, s. 23, CBN yayınları, İstanbul, 2013

⁴⁴Bourbourg, Age., s. 24

Yukatan Mayalarının yaratılış efsanesi ise Chilam Balam kitaplarında anlatılır. Chumayel'in Chilam Balam kitabına göre dünyayı, yerin ve göğün efendisi olan Hunab Ku yaratmıştır.⁴⁵ Dünya yaratılmadan önce başka dünyalarında olduğu ve bunların bir dizi felaketle yok olduğu ve dünyanın tekrar yaratıldığı inancı vardır. Şuan ki dünya Ah Muzencab ile Bolon-ti-ki isimli tanrıların diğer bir tanrı olan Oxlahun-ti-ku'ya saldırması sonucu yaşanan felaket sonrası yaratılmıştır. Ah Muzencab'ın arıların tanrısı, Bolon-ti-ku'nun da yer altı tanrısı oldukları düşünülmektedir. Saldırdıkları tanrı Oxlahun-ti-ku ise tahminen gökyüzü tanrısıdır. Oxlahun-ti-ku'nun hükümdarlık alametleri çalındığında, bu tanrı dünyayı sulara boğar. Gökyüzü parçalanır ve yeryüzüne düşer.⁴⁶Yaratıcı tanrı dünyayı yarattığında gökyüzünü taşıması için Bacab adı verilen görevli tanrılar atar. Bu tanrılar sel ile birlikte yok olur ve gökyüzü dünyanın üzerine düşer. 16. Yy.'da İspanyol misyoner Diego de Landa, Yukatek Mayalarının dinlerini anlattığı *Relacion de las cosas de Yucatan* adlı eserinde Chilam Balam'da anlatılan olaya benzer ifadeler kullanır: "Pek çok tanrıya tapan bu halk, Bacab'lar adını verdikleri dört tanrıya da tapıyordu. Rivayete göre bunlar dört kardeşmiş ve Tanrı dünyayı yaratırken onları gökyüzünü ayakta tutsunlar, gökyüzü yeryüzünün üzerine yıkılmasın diye şimdi buldukları dört noktaya yerleştirmiş. Tufan yeryüzünü yok ettiğinde, Bacab'ların mevkilerini terkedip kaçtıklarını da söylüyorlar."⁴⁷ Bu ilksel felaket sonrası günümüz dünyası ve sonrasında insan yaratılır. Yukatan Mayalarının efsanelerinde insanın hammaddesinin ne olduğu belirtilmez.

---

⁴⁵Roys, The Book Of Chilam Balam of Chumayel, s. 51, Carnegie Institution, Washington D.C,1933

⁴⁶Roys, Age., s. 51

⁴⁷Taube, Aztek ve Maya Mitleri, s. 122, phoenix Yayınları, İstanbul, 2012

3.1.3 Maya Tanrıları

Mayalarda din anlayışı tarihsel süreç içerisinde değişiklikler göstermiştir. Klasik dönem sonunda kuzey kabilelerinin (özellikle Toltek ve Aztekler) yayılmacılığı ile bu kabilelerden etkilenmeler olmuştur. İspanyol istilası ile birlikte ise misyonerlerin etkisi ile Hristiyanlık çok fazla Maya dinini etkilemiştir. Bu noktada genel bir din ve tanrı tasviri yapmak güçtür. Ancak görüldüğü üzere tanrılar panteonun da en etkili olan tanrı İtzamna olmuştur. Güneş ile de sembolize edilen İtzamna, maya din algısında monoteist bir figür olarak görülmektedir.⁴⁸ Mabedin tanrısıdır ve diğer tanrılar onun hizmetkarıdır. İtzamna ve eşi Ix Chel bazen diğer tanrıların ebeveynleri olarak görülürler.⁴⁹ İtzamna androporfik bir tanrı olmanın yanında ilk şaman ve insanlara bilimi öğreten kişi olarak halk arasında yaşamış bir insan olarak da betimlenir.⁵⁰ Diğer birçok toplumda görülen ilksel bir kültür kahramanıdır. İktisadi faaliyetler ile birlikte tanrısal güçlerin çeşitliliği de artmıştır Mayalarda. Tarım ve toprak tanrıları ön plandadırlar.

Maya tanrıları arasında dikkat çeken bir diğeri ise Hunab Ku'dur. Maya dilinde "tek tanrı" (*hun*: tek, bir, *ab*: olan, *ku*: tanrı) anlamına gelen Hunab Ku'ya ilk kez *Motul Dictionary*'de (sayfa 1744) rastlanır: "Yukatan Mayalarının en büyüğü, tek yaşayan ve tek gerçek tanrıdır.⁵¹ Onun görüntüsü yoktur çünkü o manevidir, görünmez." Chumayel'in Chilam Balam'ında Hunab Ku yerin ve göğün tek sahibi, efendisi olarak gösterilir.⁵² İtzamna ise Hunab Ku'nun oğlu olarak gösterilir.⁵³ Ancak Hunab Ku kültürüne, İspanyol

⁴⁸Bonnefoy, Mitolojiler Sözlüğü 2.cilt, s.854, Dost kitabevi Yayınları, Ankara, 2000

⁴⁹Schuman, Mayan and Aztec mythology, s.14, Berkeley, 2001

⁵⁰<https://ancientmayalife.blogspot.com/2012/10/itzamna-god-d.html> / 31.08.2019

⁵¹<https://www.mexconnect.com/articles/524-the-books-of-chilam-balam-part-two> /31.08.2019

⁵²Roys, The Book Of Chilam Balam of Chumayel, s. 88, Carnegie Institution, Washington D.C,1933

⁵³Roys, Age., s. 96

istilası öncesi dönemde rastlanılmaz. Yeni dünyanın Hristiyanlaştırılması için sonradan ortaya atılmış bir tanrı olduğu düşüncesi uzmanlar arasında yaygındır. Hunab Ku'nun tek tanrılığı düşüncesini ortaya atan kişi 1964 yılında yazdığı *Hunab Ku: Síntesis del pensamiento filosófico maya* kitabı ile Meksikalı Domingo Martínez Paredez'dir. Spiritüel konulara ilgi duyan yazarın iddiaları destek görmemiştir. Yine de Hunab Ku ile paralel güce sahip Aztek tanrısı Omoteotl'ın varlığı, Maya dinin de Hunab Ku veya İtzamna'nın monoteist bir kült olarak bulunabileceğini göstermektedir.

3.2 Aztekler

Meksika vadisi olarak bilinen bölgede 15. Yy da devletlerini kuran Aztekler, aslında orta Amerika'ya geç dönemde (m.s. 1325) gelen bir topluluktur. Kullandıkları dil, Nahuatl dil grubuna aittir. İsimlerini geldikleri yerden alırlar. Bugün ki kuzeybatı Meksika veya güney ABD civarındaki Aztlan adası, azteklerin anavatanlarıdır.⁵⁴ Meksika'nın yüksek yaylalarındaki Toltek, Maya gibi medeniyetlerin yanında kuzeydeki çadırlarda yaşayan, göçebe kabileler barbar kabul ediliyorlardı. Bu sebepledir ki; orta Meksika yaylalarına inen aralarında Aztek kabilelerinde bulunduğu göçebeler *Chichimecler* (barbarlar) olarak adlandırılmıştı. Azteklere de *azteca Chichimecler* (Aztlan Barbarları) denmiştir. Aztek öncesi dönemde Toltek uygarlığı, klasik Maya döneminin sonucuyla birlikte m.s. 9. Yy ile birlikte Meksika'ya yayılmıştır. Başkentleri olan Tula şehri rahip-kral tüylü yılan Quetzalcoatl'ın mitsel-tarihsel liderliğinde gelişmiştir. İnsan kurbanını yasaklayan, iyi ve erdemli kral Quetzalcoatl, orta Amerika'yı uygar bir bölge

---

⁵⁴ Aguilar-Moreno, Handbook To Life In the Aztec World, s. 28, Los Angeles, 2006

haline getirmiştir. Ancak 10. Yy. da kuzeyden gelen savaşçı barbarların göçleri ile Toltek hümanizmi etkisini yitirmeye başlamıştır. 1168’de Tula yağmalanmış ve terk edilmiştir. Quetzalcoatl ile sembolize edilen uygarlık, refah ve barış; kuzeylilerin büyücü-tanrısı Tezcatlipoca ile temsil edilen insan kurbanları, militarizm ile karşılaşmıştır. Yerli Toltekler ile göçebe kuzeylilerin arasındaki bu zıtlıklar ileride Aztek dininde senkretik bir yapı haline gelecek ve iyilik-kötülük düalizmi olarak karşımıza çıkacaktır.

Şekil 8 Aztekler (<https://yucex.com>)

Tolteklerin zayıflaması ve göçler karşısında tutunamaması sebebiyle 14. Yy da Aztlan yerlileri uzun yürüyüşlerine başlarlar ve Meksika vadisine doğru hareket ederler. Toltek sonrası kurulan devletler arasındaki mücadelemelere sonradan dahil olan Aztekler, bölgeye gelişlerinden yaklaşık bir yüzyıl sonra istikrarı sağlayabildiler. Texcoco ve Tlacopan devletleri ile kurulan üçlü ittifak zamanla askeri gücü Aztekler olacak şekilde Aztek imparatorluğuna dönüşmüştür. Bu dönemde Texcoco kralı olan bilge ve şair Nezauacoyotl yönetimi ile kültür ve sanat oldukça

gelişmiş, metropoller oluşmuş ve adeta Aztek klasik dönemi yaşanmıştır.⁵⁵ 1519'da İspanyollar, Aztek topraklarına geldikleri sırada 36 eyalete ayrılmış, kuyumcularının, büyük tüccar loncalarının olduğu gelişmiş bir devlet ve iktisadi yapısı orta Amerika'da uygulanıyordu.

3.2.1. Azteklerde Dini Anlayış

Savaşçı ve göçebe Aztek protokültürü, dini hayatın biçimlenmesinde büyük etkiler yaratmıştır. Farklı coğrafyalarda birçok kültür ile etkileşime geçen Aztekler, bu kültür ile oluşturduğu sembiyozlar ile geniş bir dini perspektife sahip olmuşlardır. Aztlan'dan göç etmeden önce ki avcı-toplayıcı yaşamları ve savaşlıkları ile Tezcatlipoca'nın ön plana çıkması normal karşılanır. Toltek mirasının hüküm sürdüğü Meksika vadisine geldiklerinde, kendilerinden daha gelişmiş olan bu coğrafya kültürlerinin etkisi altına girdiler. Tarımı öğrenmeleri ve yerel tanrıların etkisi Aztek dinini adeta Neolitik bir dine doğru sürüklemiştir. Savaşçı Tezcatlipoca'nın karşısında yeni kültürün uygar ve barışçıl tanrısı Quetzalcoatl'da tapınılan bir tanrı olarak kabul edildi. Bu iki zıt güç, Aztek dinini iyilik-kötülük düalizmi ekseninde bir dini anlayışa doğru sürükledi. Baş tanrı (aynı zamanda tanrıça) Omoteotl'in "iyi ve kötü" iki oğlu haline gelirler panteonda. Savaşçı göçebelerin uygar yerleşikler ile sembiyozu George Dumezil'in *Hint-Avrupa Halklarının Destanlarında Üç İşlev İdeolojisi* teorisinin Aztek dini anlayışında da hemen hemen aynı şekilde görüldüğünü göstermektedir. Bu inançların yanında panteonda en büyük tanrı, kabilenin "rehber kralı"-tanrı Huitzalopochtli'dir. Efsaneye göre Aztlan'dan uzun yürüyüşlerine çıkan Azteklere rehberlik yapan muhtemelen kabile şefi olan

---

⁵⁵ Soustelle, Aztekler, s. 22, Dost kitabevi Yayınları, Ankara, 2006

Huitzalopochtli, Tezcatlipoca tarafından yaratılmıştır.⁵⁶ Efsane bir karakterden panteonun baş tanrılığına evrilmiştir. Aztek dini deneyimi Quetzalcoatl ve Huitzalopochtli'de olduğu üzere “mitlerin tarihselleştirilmesi” eksenindedir.

Aztek çoktanrıcılığının yanında, adeta antik Mısır'da Akhenaton'un yaptığı devrimin bir benzerini Texcoco kralı Nezauacoyotl gerçekleştirmiştir. Şair ve filozof bir kral olan Nezauacoyotl monoteist bir dini anlayışa sahipti. Herşeyi yaratan, yalnızca tek bir gerçek tanrının olduğuna inanmıştır. “Adı bilinmeyen” bu tanrı veya meleği Nezauacoyotl ile bir vahiy ilişkisi içindedir. Nezauacoyotl insan kurbanlarını yasaklamış, kapsamlı bir adalet sistemi kurmuştur. Barışçıl bir kral olarak bilinmektedir. Modern dönem araştırmacıları tarafından Kral Davut (Hz.) ile özdeşleştirilmiştir. Nezauacoyotl bu tanrısı için Texcoco'da ikonaların olmadığı bir mabed yaptırmıştır. Meksikalı büyük Aztek tarihçisi Leon Portilla, 1550'lerde yazılmış *Cantares Mexicanos* adlı aztek şairlerinin şiirlerinin olduğu kitaptan hareketle Nahua halklarında felsefi bir monoteizmin olduğunu ortaya atmıştır.⁵⁷

3.2.2. Azteklerde Yaratılış

Aztek kozmogonisinde her şeyin var olmasının temeli; göğün on üçüncü ve son katında Omeyocan denilen bir nevi Aztek cenneti olan “İkiliğin Mekanında” yaşayan tanrısal çift Omoteotl'dır. Hem eril hem dişil formu içinde barındırır. Bu sebeple eril ve dişil forumlarına Tonacatecuhtli ve Tonacacihuatl isimleri de verilir

⁵⁶ Eliade- Couliano, Dinler Tarihi Sözlüğü, s.237, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997

⁵⁷ Laack, Aztec Religion and Art of Writing, s. 114-116, BRILL, 2009

yani Rızkımızı Bahçeden Efendi ve Rızkımızı Bahşeden Hanım.⁵⁸ Bu çift formu bünyesinde barındıran tanrının çocukları yaratma sürecini yürütürler. Ancak her şeye hükmedebilme gücü Omoteotldadır. Bu noktada Omoteotl *deus otiosus* bir tanrı olarak kendisini geri planda tutar ve yaratmanın işlerini kendi yarattığı oğullarına bırakır. Bir anlamda *demiurgos* tanrılar onun işlerini yerine getirirler. Omoteotl'ın oğulları olan Tezcatlipoca ve Quetzalcoatl yaratılışın her safhasında ön plandadırlar.⁵⁹ Diğer birçok inançta olduğu gibi Aztekler için de daha önce başka dünyalarda yaratılmış ve yok edilmiştir. Bu dünyaların yaratılması ve yok olması ile birden fazla versiyon vardır. *Historia de los mexicanos por sus pinturas* ve *Leyenda de los soles* adlı en eski Aztek yaratılış mitini anlatan iki kaynağa göre; Omoteotl çiftinin dört oğlu olur. Bunlar; Kızıl Tezcatlipoca, Kara Tezcatlipoca, Beyaz Tezcatlipoca ve Mavi Tezcatlipoca'dır. Aztek mitinde anlatılan gerçek Tezcatlipoca, Kara Tezcatlipoca olarak geçen tanrıdır. Beyaz Tezcatlipoca ise Quetzalcoatl'dır. Dördüncüsü ise Azteklerin koruyucu tanrısı olan Huitzilopochtli'dir. Bu oğul tanrılar dünyanın yaratılmasında başrol oynarlar.⁶⁰ Bu mitte de yine ön plana çıkan ikili Tezcatlipoca ve Quetzalcoatl'dır. Birbirleri arasındaki mücadele sebebiyle yaratılan dört dünya yıkılmıştır. Sonunda ikisi bu dünyalar yıkıldıktan sonra bir araya gelirler ve beraber günümüz dünyasını oluştururlar.⁶¹ Bu yok olan dünyalarda insanlar da yaratırlar. Ancak her yok oluşla birlikte bu insanlarda yok olur. Son dünya yaratılınca, tanrılar tekrar insanları yaratmak isterler. Son yok olan insanların kemikleri yeraltı alemindedir. Qutzalcoatl tekrar insanları yaratmak için bu kemikleri yeraltı

---

⁵⁸Soustelle, Aztekler, s. 52, Dost kitabevi Yayınları, Ankara, 2006

⁵⁹Aguilar-Moreno, Handbook To Life In the Aztec World, s.138, Los Angeles, 2006

⁶⁰Soustelle, Aztekler, s.57, Dost kitabevi Yayınları, Ankara, 2006

⁶¹Soustelle, Age., s.60

dünyasından almak için ölümler ülkesine iner. Bir dizi maceradan sonra kemikleri alır ve insan yaratılır.⁶²

3.3. İnkalar

Güney Amerika coğrafyasına ilk yerleşimler kuzeyden gelen kabileleri ile olmuştur. Son buzul çağı ile birlikte Bering boğazından Amerika kıtasına geçen avcı-toplayıcılar, üst paleolitik dönemden itibaren kıtaya yayılmaya başlamışlardır. Bu anlamda kıtanın güneyine ilk yerleşimin tarihi belirsizdir. M.ö. 3.bin yılda tarımın Andların yüksek yaylalarında başladığı düşünülmektedir. M.ö. 2500'lü yıllarda mısır tarımının yaygınlaşması, bu besleyici ürünün iktisadi anlamda kabileleri rahatlatması sonrası avcı-toplayıcılık geri plana itilmiş ve tuğladan piramitlerin, heykellerin, dev platformlu mabetlerin olduğu siteler oluşturulmaya başlandı. Tarım sonrası rahatlama ile birlikte aynı zamanda yerleşik hayatın da karmaşık yapılı sistemlere dönüşmesi sonrası nüfus sitelerde artmaya başlamış, neolitik sonrası Yakınoğu siteleri benzeri yerleşimler ortaya çıkmıştır. Bu sitelerden biri olan Chavin kültürü güney Amerika'da ki ilk emperyal kültür olarak sivrilmıştır. M.ö. 1. çağdan miladın ilk yüzyılına kadar diğer siteler üzerinde hakimiyet kurmuştur.⁶³ Chavin kültürünün diğer siteler üzerindeki etkisini zamanla yitirmesi ile birlikte farklı yerel kültürler gelişmeye başlamıştır. 7. Yy. ile birlikte bu kültürlerden ikisi olan Tiahuanaco ve Huari, And bölgesinde yayılmacılık faaliyetlerini göstermeye başladılar. Özellikle Tiahuanaco dev mimari yapıları ve anıtları ile meşhur Güneş kapısı gibi büyük kültür ve sanat gelişmişliği ile ön plana çıkar.⁶⁴ 8. Yy.'da Chimu imparatorluğu

---

⁶²Soustelle, Age., s.63-65

⁶³Favre, İnkalar, s. 7, Dost kitabevi Yayınları, Ankara, 2007

⁶⁴Favre, Age., s. 10

kurulmuş ve bu devlet 14. Yy'da İnkaya yayılmağına kadar And bölgesinde hakim toplum olmuştur. Cuzco'da efsanevi kurucusu Manco Capac'ın devleti kurması ile birlikte İnkalar, İspanyolların 1532'de bölgeye gelişine kadar geçen bir yüzyıllık sürede Andlar bölgesinde Kolombiya'dan Şili'ye kadar olan kuzey-güney ekseninde 4000 km. bir bölgede hakimiyetlerini kurmuşlardır.

Şekil 9 İnkalar (<http://www.olaganustukanitlar.com>)

3.3.1. İnkaya Dini

İnkalar kurdukları güçlü hiyerarşiye sahip devletlerinin teolojik yanını da sağlam kurmuşlardır. Her şeyden önce İnkaya devleti bir Güneş imparatorluğudur. Diğer birçok devlet sembolizminde olduğu gibi güneş adaletin ve gücün sembolüdür. Bu anlamda en yüce tanrıda Güneş tanrısı İnti'dir. Güneş tapımı henüz İnkalar tarih sahnesine çıkmadan önce Peru'da bilinen bir tapımdı. Devlet otoritesinin kurulması ise bu yerli tapımın önemini arttırmıştır. İmparatorlar Güneş'in yani İnti'nin oğlu olarak kabul edilmişlerdir. Güneş mabetlerde insan biçimli heykellerle tasvir

ediliyordu. Dinsel çoğulculuğa sahip İnkalar, ele geçirdikleri yerlerde, yerli kùltlerine ses çıkarmıyor ancak İnti'yi de mağlupların panteonlarına almalarını şart koşuyordu. Bu noktada Güneş'e sunulacak kurbanlarında belirlenmesi ekonomik dayatmaları da beraberinde getiriyordu. Hititlerde bir benzerini gördüğümüz bir sistem İnkalarda da işletilmiştir. Ele geçirilen yerlerde yerel halkın ibadet veya bir nevi hac vazifesi icra ettikleri kutsal nesnelere yani "Huaca"ları işgal sonrası İnka başkentine getiriliyor ve hac merkezi benzeri yerlerde muhafaza ediliyordu. İbadet nesnesinin başkentte olması halkların merkezi otoriteye olan bağımlılığını arttırmakta idi ve bu devletin iradesini güçlendiriyordu. İnti mabetlerinde ise rahipler, kahinler ve hizmetliler sınıfları vardır. Bunun yanında tıpkı Roma'daki Vesta rahibeleri gibi bir rahibe kadınlar grubu da vardır. Bunlar *Mama-Cuna* denen bir rahibenin sorumluluğu altındadırlar. Dini hiyerarşinin en tepesinde ise kralın kardeşi veya amcası olan büyük güneş rahibi *Vilca-Oma* yer almaktadır.

Güneş kùltüne inanç hiçbir zaman kaybolmadı. Ancak İmparator Pachacuti döneminde yine varlığı eski dönemlerden gelen Viracocha tapımı önem kazandı. Bu kùlt aslında Orta Amerika halklarında gördüğümüz kahraman insan tarzı bir ilahi figürün etrafındadır. Viracocha her şeyi yaratan tanrıdır. Birçok insan ırkını yaratır ve yok eder. Sonunda günümüz ırkını yaratır. Aralarında bir süre yaşar ve insanlara uygarlığı öğretir. Sonunda batıya doğru kayığı ile açılır. Viracocha'nın geri geleceği inancı halk arasında devam etmektedir ki İspanyollar ilk bu topraklara geldiklerinde Viracocha oldukları düşünölmüştür. Viracocha etrafında gelişen kùlt zamanla tektanrıcılığa doğru bir görüntü

izmiştir. Tapımı noktasında ise İnkaların bu kültü, İnti tapımında olduğu gibi ele geçirdikleri yerlere dayatmadıkları grlmştir.⁶⁵

---

⁶⁵ Bonnefoy, Mitolojiler Sözlüğü 1.cilt, s. 36-38, Dost kitabevi Yayınları, Ankara, 2000

4.BÖLÜM ANTİK MISIR

Mısır coğrafyası tarih boyunca Afrika ve Ortadoğu arasında bir kavşak noktası olmuştur. İnsanlığın Afrika'da ortaya çıktığı tezinden hareket ettiğimiz zaman, ilk kabilelerin dünyaya yayılmaları sırasında kullandıkları tek güzergâh Mısır üzerinden olmuştur. Bölgenin tarihi geçmişi bir nevi insanlık tarihi ile aynıdır. Yine böylesi bir kavşak noktası olmasının yanında aynı şekilde antik dönem dünyasından tecrit edilmiş bir bölge idi. Sina çölü ve Akdeniz ile diğer büyük medeniyetlerden ayrılan bölgede m.ö.1700'lerdeki Hiksos saldırılarına kadar savaş ve istilaların olmaması sebebiyle gelişmiş ve özgün bir medeniyet kurulabildi.⁶⁶

Medeniyet ve su arasındaki bağlantının en dikkat çeken örnekleri Nil ve Mısır uygarlığı arasında görülür. Çöllerin arasındaki Mısır için hayat kaynağı gibi akan bu nehir sayesinde tarihin en özgün kültürlerinden birisi oluşmuştur. Çöl kumları arasında Nil'in suları ile bereketli tarım havzaları ortaya çıkmıştır. Neolitik ile birlikte bu tarım havzalarında yerleşimler oluşmaya başladı. Mezopotamya aksine binlerce yıl bu coğrafyada gelişimin önüne geçebilecek herhangi bir savaş ve yıkım olmaması sayesinde neolitik köyler karmaşık sitelere dönüşebilme imkanı buldular. Ortak bir kültürün oluşması öncesi asırlar boyunca bu siteler bağımsız merkezler olarak kendi gelişimlerini sürdürdüler. Sümer şehir devletlerinin birbirleri ile savaştığı ve merkezi bir devlet

---

⁶⁶<https://www.ancient.eu/Hyksos/> 14.09.2019

aygıtının olmadığı m.ö. 4000-3000'lerde Mısır'da siteler birleşmiş ve merkezi bir yönetim kurulabilmiştir. Mısır dini ile tarihi birbirinden ayıramaz derecede bağlantılıdır. Siteleri tek bir merkezde birleşmesi dini senkretizme yol açmıştır. Aslında denilebilirki; Mısır dini federatif bir bağdaştırmacılığın ürünüdür ve tarih boyunca değişimler göstermiştir.

Kral Menes'in aşağı ve yukarı Mısır'ı ne zaman birleştirdiği kesin değildir. Ancak m.ö. 4000-3000 arasında bir tarih olması muhtemeldir.⁶⁷ Kırsal neolitik yerleşimler ve sitelerin üzerine bir üstün güç olarak firavunun tanrısallığı Mısır kozmogonisi ile açıklanıyordu. Antik dünyada gücün meşruiyet karnesi olarak ilahilik her coğrafyada ön plandadır. Ancak Mısır'da ilahi gücün siyasi güçte tecellisi, uygarlığın esasını teşkil eder. Ülkeyi yöneten firavun bizzat bedenleşmiş bir tanrı olarak görünür ve güneş tanrının oğludur. Bu noktada firavun merkezli bir dini hayat görünür hale gelir. Tanrı-kralın idaresindeki uygarlık geniş bir dini zenginliğe sahipti. Bu zengin dini kültüre Nil'in de bir anlam kattığını söylemek gerek. Ölü çölün sıcak kumları arasından Mısır'a hayat veren nehir kuşkusuz kutsaldı ve mitoloji nehrin iki yakası üzerinde geçen olaylardan ibaretti.

---

⁶⁷ Desplancques, Antik Mısır, s. 35, Dost kitabevi Yayınları, Ankara, 2006

Şekil 10 Antik Mısır (<https://www.wikiwand.com/tr/Nom>)

4.1. Yaratılış

Menes henüz ülkeyi birleştirmeden öncesinde farklı sitelerde farklı yaratılış efsaneleri oluşturulmuştu. Ortak noktalar diğer dinlerde görüldüğü üzere; suların içinden çıkan bir kara parçası ile yaratımın başlaması, gök ve yerin ayrılması gibi sembolik ifadelerdir. Suyun hayat kaynağı olması özellikle Mısır gibi çöller içindeki bir bölge için anlaşılabilir bir semboldür. Kimi zaman ilksel suyun içinden bir lotus bitkisinin çıkması da yaratılışın başlangıcı olabiliyor. Her şehir için yaratılışın başladığı yer kendi merkezleridir ve yaratıcı tanrılarda yine kendi yerel tanrılarıdır.⁶⁸ Heliopolis'te; tanrı Atum mastürbasyon ile dünyayı bu şehirde yaratmıştır. Bu yaratımda aynı zamanda ilk tanrısal çift Şu ve Tefnut'ta yaratılmıştır. Bu çiftin kutsal evliliğinden Geb (yer) ve

⁶⁸Bkz. Sauneron-Yoyotte *Doğu Kaynakları* serisi içerisinde *La naissance du monde* bölümünde sitelerdeki yaratılış efsanelerine dair alıntılardıkları metinler.

Nut (gök) ortaya çıkmıştır ki Geb ve Nut'ta Osiris, İsis, Seth ve Nephthys'in ebeveynleri olmuşlardır. Sonunda Şu, Geb ve Nut'u ayırmış ve yeryüzü ortaya çıkmıştır. Atum (veya aton) yaratıcı tanrılık sıfatı dışında bir güneş tanrısı olarak da bilinir. Güneşin doğuş, yükseliş ve batış halleri ile birlikte üçlü bir güneş teolojisi oluşturulmuştur. Bu anlamda yaratıcı tanrı Atum'un diğer iki tezahürleri Ra ve Khepri'dir. Atum-Ra-Khepri Heliopolis'in güneş teslisini oluştururlar. Ra en tepedeki öğle güneşini temsil ettiği için hükümdarlığı da elinde bulundurur. Ra zaman içerisinde yaratıcılık vasfı ile daha fazla ön plana çıkmıştır. Atum-Ra olarak *sanduka metinlerinde* ve *piramit metinlerinde* yaratıcı tanrı olarak gösterilir.⁶⁹ Memphis'te; yaratıcı tanrı Ptah önce dünyayı yaratmayı düşünür, sonra zihninde kurduğu dünyanın adını söyleyince dünya ortaya çıkar. Esna'da; tanrıça Nut dünyayı yaratırken koçbaşı tanrı Khnum canlıları biçimlendirir. Hermopolis'te; ilksel suyun içinden çıkan Lotus çiçeğinin ışığından güneş ortaya çıkar ve ışığı ilk önce dörder çift yılan ve kurbağaya vurur. Bu lotustan sekiz tanrı ortaya çıktı. Bu sekiz tanrı birlikte dünyayı yarattılar.⁷⁰

İlksel su veya okyanus canlılığın sebebi olması yanında *kaos*'unda sembolüdür. Yaratılış öncesi *kaos* tüm diğer yaratılış mitlerinde olduğu gibi Mısır'da görülür. Yaratıcının düzen getirme fonksiyonu yaratma fonksiyonu kadar önemlidir. Varlık alemi düzensiz, içinde barındırdığı potansiyel düzeni ve yaşamı harekete geçirecek devinimi beklemektedir. Yaratıcı tanrı bu *kaosa* son verip evreni tasarlar ve düzeni getirir. Tahta geçen firavunlarda aynı döngüyü devam ettirirler ve *kaostan* düzeni çıkarırlar. Tarihin mitik bir kökenden gelmesi de bu döngüsel zamandan kaynaklıdır. *Kaos* ve ilksel suların kökeni ise belirsizdir. Hiçliği sembolizme yansıtmanın zorluğu, sitelerin teologları için ilksel suyun kökenini

---

⁶⁹Kurhan, Asırlar Boyu Tanrı Re, Belleten, 21, s. 2, 1994

⁷⁰Bonnefoy, Mitolojiler Sözlüğü 1.cilt, s. 574, Dost kitabevi Yayınları, Ankara, 2000

açıklamayı engellemiştir. Bu sebeple hiçlikten sonraki bir süreç olarak ilksel suyun kökeni açıklanmaz, anlatılmaz. O düzeni ve yaşamı içinde barındıran durağan bir alemden ibarettir. Açıklanmamış hiçlik kavramının önündeki bu ilksel suyun içinden yaratılışa dair ilk devinimin ne olduğu konusu çeşitlilik gösterir. Heliopolis ve Memphis'te Ptah ve Atum yaratılışı tasarlarken Hermopolis'te ilksel suyun içinden kendi kendine çıkan bir Lotus yaratılışın devinimini sağlar. Genel olarak Mısır kozmogonisinde yaratıcı tanrı ile yaratılışın tözü farklılık göstermiştir. Yaratılışın çıktığı ilksel su yaratıcıdan farklıdır. Adeta yaratıcı tanrının atölyesi gibi fonksiyon gösterir. Yaratılışın başlangıç nüvesini teşkil eder.

Yaratılış düşünceleri arasında en sistemli ve kabul göreni “*Memphis teoloji belgesi*” adı verilen Memphis efsanesidir. Birleşen ülkenin ve Eski Hanedanlığın ilk başkenti olan şehrin kozmogonisi tüm sitelerin inançlarının bağdaştırıldığı federatif bir inanç külliyatı olmuştur. Tanrı Ptah felsefi bir biçimde ruhu (kalbi) ve dili (söz) ile yaratmıştır kozmosu. Tanrıları da yaratandır Ptah. Heliopolis'in yaratıcı tanrısı Atum yaratılmış bir tanrıdan başka bir şey değildir.⁷¹ Başkent olarak diğer siteleri egemenliği altına alan sitenin tanrısı da ironik bir şekilde panteonda diğer tanrıları hükmü altına almıştır.

Adı her ne olursa olsun yaratılışta kaostan düzeni sağlayan yaratıcı tanrı *ma'at* olarak bilinen prensipler ile evrensel ahengi sağlamıştır. Ra'nın yaratıcılığını anlatan bir duada tanrı için “kaosun yerine *ma'at* getirdi” denilmektedir.⁷² *Ma'at* düzeni temsil eder evrensel hukuk ve ahlak kurallarıdır. Yaratıcı kendisine *ma'at* ile disipline etmiştir. Tao'nun prensipleri veya Sünnetullah ile

---

⁷¹Eliade, Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi c.1, s. 116, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2013

⁷²Eliade, A.g.e., s. 117

bağdaştırılabilecek bir kavramdır. Tanrının oğulları firavunlarda ülkeyi *ma'at* ile yönetmek zorunda olmuşlardır. Bir prens “gerçeği (*ma'at*) bilen ve tanrının eğittiği kişi” olmak zorundadır. Evrensel gerçeklik ilkesi olarak *maat* aynı zamanda kullar için sahil ameli de belirtir “Ben *ma'at*'ı seven ve günahıtan nefret eden bir adamdım; çünkü (günahın) Tanrı'dan nefret etmek olduğunu biliyordum.” “Kalbini *ma'at*'ı bilmeye teşvik et.”⁷³ Ruhun kalpte düşünülmemekte idi. Bir insan öldüğünde, Anubis ölünün kalbini alır, *ma'at*'ı temsilen bir tüyle kıyaslayarak tartardı. Bu sayede ölünün *ma'at*'a göre yaşayıp yaşamadığı ortaya çıkardı.⁷⁴

4.2. Tarih-Mitoloji Bağdaştırmacılığı

Kuşkusuz başlangıç mitleri ve efsaneleri her inanç ve kültürde önemlidir. Mısır için ise tarihin mitolojik başlangıcı ayrı bir yer teşkil eder. Nil'deki taşkınların döngüsellikini keşfedip, *kaostan* düzene çıkan toplum için tarihin de döngüsel olması düşüncesi kaçınılmaz bir gerçek olarak karşılıklarına çıkmıştır. Bu noktada *kaostan* kaçınmak için başlangıçta kurulan mükemmel düzeni tekerrür ettirmek önemlidir. Tarihin döngülerinde yaşayan tanrı-firavunun ölümü tıpkı Osiris'in ölümü gibi *kaostur* ki bu *kaostan* çıkmak için yeni firavunun tıpkı Horus gibi tıpkı Menes gibi yeniden düzeni kurması gerekmektedir. Tıpkı Nil'in taşkın suları gibi zamanın ve tarihin döngüsel olması, tarihin başlangıcının mitolojik bir olaylar silsilesinden ibaret olmasını zorunlu kılar. *Tep Zepi* olarak bilinen ilk çağda yaratılıştan ilk firavunun düzeni

---

⁷³Eliade, A.g.e., s. 118

⁷⁴Daniels, Bir Nefeste Dünya Mitolojisi, s. 56, Maya Kitap, İstanbul, 2014

kurmasına kadar geçen dönem, başlangıç mitini oluşturur.⁷⁵ Ra'nın yaratıcılık özelliklerinin artması ile (bir anlamda Heliopolis-Memphis bağdaştırıcılığı ile) ilk firavun tanrı Ra olmuştur. Ra en bilinen fonksiyonu ile bir güneş tanrısıdır. Güneşin bir fenomen olarak antik Mısır için anlamı tıpkı Şintoizm'de ve Viracocha kültüründe olduğu gibi adalet ve egemenliktir. Aydınlık kaynağı olması ile birlikte gerçeğin ve hakkın ortaya çıkarılmasını sağlayan güneş adil bir hükümdarın olması gereken vasıflarını taşır. Bu noktada hükümdarlığın adalet ve güç temelinde kurulmasının mitsel dışavurumu, güneş tanrısının ilk hükümdar olarak temsiliyetidir. 4.Hanedandan firavun Djedefre (Khaf-Ra "Ra'ya Benzeyen") döneminiyle birlikte firavunların Ra'nın soyundan geldikleri düşünölmeye başlanmıştır.⁷⁶ Orta krallığın kurucusu I. Mentuhotep siyasi karışıklıkları sonlandırıp Menes'ten sonra ölkeyi tekrar birleştirdiğinde başkent olarak Teb şehrini seçtiğinde egemen tanrı Ra, bu şehrin yerel tanrısı Atom ile bağdaştırılıp Amon-Ra adını almıştır.⁷⁷ Akhenaton döneminde yapılan monoteist devriminde kökeninde yine bir güneş tanrısı Aton vardır⁷⁸. Aton'un yüceliğinin diğere tanrılara yer bırakmaması da yine güneşin yüceliğini ortaya koyan bir düşüncenin tekâmülünden ibarettir. Tarihin başlangıcındaki bu mitsel olayların tezahürleri döngüsel zamanın her devrinde kendini gösterir. Yenilik hoş bir durum olamaz bu noktada. Düzenin devamı için aynı süreçlerin tekrarlanması mühimdir. Bu halde denilebilirki; Hiksos istilasına kadar geçen binlerce yılda mitsel başlangıcın tekerrürü açısından dogmatizm hat safhadadır.

---

⁷⁵Eliade, Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi c. 1, s. 113, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2013

⁷⁶<https://ozhanozturk.com/2018/03/11/ra-re-misir-mitolojisi/> 19.09.2019

⁷⁷Hornung, Mısır Tarihi, s. 55, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2004

⁷⁸Eliade- Couliano, Dinler Tarihi Sözlüğü, s. 225, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997

4.3. Öte Dünya İnançları

Mısırlılar için ölüm ötesi yolculuğa dair inançlar dini hayatın önemli bir bölümünü doldurur. Zaten böylesi olması da pek garip karşılanacak bir durum değildir. Tanrı-kralın ülkesinde yaşayan insanların hayatının her anını dolduran dini tecrübe pek tabii öte dünyayı da şekillendirmek durumdadır. Bu noktada ölüm sonrasında dair kapsamlı teolojiler geliştirilmiştir. Özellikle meşhur *ölüler kitabı* ve *piramit metinleri* öte dünyaya ilişkin rehberlik ederler.

Öte dünyayı anlayabilmek için öncelikle öldürülen bir tanrının mitinin bilinmesi gerekmektedir. Ölüler diyarının tanrısı Osiris'in miti, döngüsel zamanın ölüm ötesi hayat için Mısır teologlarına bir ilksel deneyim yaşatmıştır. Mumyalama gibi önemli bir ölüm ritüelinin de arketipi yine bu mitte görünmektedir.

Osiris mitinin en ayrıntılı versiyonu Plutarkhos tarafından yazılan *İsis ve Osiris* kitabında anlatılır.⁷⁹ Yaratılış mitlerinde anlattığımız üzere Heliopolis yaratılış teolojisinde Geb ve Nut'un hieros gamosu sonucu Osiris, İsis, Seth, Nephthys doğmuşlardır. Osiris kız kardeşi İsis ile evlidir. Her ne kadar tanrı olsalar da insan olarak yaşamış olarak gösterilir. İyilik kötülük düalizmi mite hâkimdir. Osiris sevilen iyi bir firavunken kardeşi Seth kötü kalpli, sert biridir. İsis'in de peşinden koşmaktadır. Seth, Osiris'in gücünü de kıskanmaktadır. Osiris'i ortadan kaldırıp, gücünü ve İsis'i elde etmek için onu ahşap bir sandığa girmeye ikna eder ve Nil nehrine atar. İsis onu bulduğunda çoktan ölmüştür. İsis kocasını tekrar diriltmeye çalışırken onun ne yaptığını keşfeden Seth, Osiris'in bedenini parçalara ayırır.⁸⁰ İsis parçaları toplayıp Osiris'in

⁷⁹Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi* c. 1, s. 123, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2013

⁸⁰Wilkinson, *Efsaneler ve Mitler*, s. 240, Alfa Yayınları, İstanbul, 2011

bedeninden ilk mumyayı yapar. Bu sayede Osiris'i kısa süreliğine diriltten İsis ondan hamile kalır ve Horus doğar. Osiris sonrasında yeraltı dünyasına gitmek için yeryüzünden ayrılır. 18. Hanedan dönemine ait bir ilahide İsis'in yaptıkları anlatılır: "Kızkardeşin senin için koruyucu kuvvetini ortaya koymuştur, düşmanlarını dağıtmış, kötü talihi kovmuş, muktedir güç sözcüklerini seslendirmiş, dilini marifetli bir şekilde kullanmış ve sözcükler hedefi bulmuştur. Muzaffer İsis talimatlarda ve söylediklerinde kusursuzdu ve kardeşinin öcünü almıştı. Onu hiç durmadan aramış, ıstırabından ağlayarak dünyayı dolaşmış ve onu bulana kadar dinlenmek bilmemişti. Tüyleriyle gölge yaptı, kanatlarıyla hava (veya rüzgar) meydana getirdi ve erkek kardeşi gömülürken acı çığlıklar attı. Kalbi durmuş ve yere kapanmış haldeki kardeşini kaldırdı, ondan onun özünü aldı, hamile kaldı ve bir çocuk dünyaya getirdi ve onu gizlice, hiç kimsenin bilmediği bir yerde emzirdi ve çocuğun kolu Seb'in ulu evinde kuvvetlendi. Beraberlerindeki tanrılar Osiris'in oğlu Horus'un gelmesinden hoşnutturlar ve İsis'in oğlu, Osiris'in varisinin kalbi sağlamdır ve o muzafferdir."⁸¹ Horus büyüdüğüde tanrıların onayını alıp amcası Seth'e saldırdı. Önce Seth, Horus'un bir gözünü çıkartmışsa da sonunda Horus amcasını yenip hem savaşı kazandı hem de gözünü geri aldı. Geri kazandığı bu göz ile Osiris'i tekrar diriltmiştir ve ölü ülkesinin tanrısı haline gelmiştir.⁸²

Ölümün mitleştirilmesi, Mısırlı teologların diğer konularda olduğu gibi, ölüm ritüellerini de meşruti hale getirebilmesi için elzem teşkil etmekte idi. Osiris'in muhtemelen yaşamış bir firavun olup, sonrasında tanrısal bir figür haline geldiği düşünülmektedir.⁸³ Ölüm teolojisi için Osiris'in önemi öte dünyada dirilişin sembolü

⁸¹Budge, Mısır'da Ölüm Ötesi Fikri, s. 56, Ege Meta Yayınları, İzmir, 2001

⁸²Wilkinson, Efsaneler ve Mitler, s. 240, Alfa Yayınları, İstanbul, 2011

⁸³Eliade, Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi c. 1, s. 123, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2013

olmasıdır. İlk mumyalanan ve dirilen insan olarak öte dünya teolojisinin meşrutiyetini simgeler. Artık her ölen kişi Osirisleşmiştir.⁸⁴ Tanrılaşan bir ölümlünün varlığı teologların halka sunacakları büyük bir vaat olarak ortada durmaktadır. Artık her iman eden öldükten sonra Osiris'in krallığında tanrılar gibi yaşayabilecektir.

Öte dünyaya göçmüş insanın bedeni Osiris olabilmesi için öncelikle mumyalanır. Bu işlemin sebebine ilişkin dualar *Ölümler Kitabında* anlatılır: “Biatım sanadır, ey ilahi babam Osiris! Benim bu uzuvlarımı mumyalaman, evet mumyalaman için sana geldim, ki yok olmayayım ve son bulmayayım da ilahi babam Khepera gibi, onun çürüme bilmeyen ilahi rumuzu gibi olayım. Ey sen bedeni bozulma görmeyen ve kendin de asla bozulmamış olan. Bedenimin solucanlara dönüşmesine izin verme. Her tanrının, her tanrıçanın, her hayvanın ve her sürüngenin başına gelmesine izin verdiğin şeyin bana olmasına izin verme, çürümeyeyim.”⁸⁵ Ölünün çürümemesi için ve Osiris gibi bir tanrısal dirilişe uğraması için mumyalama elzem bir yer teşkil etmekte idi. Mumyalanmış ceset artık öte aleme giderek tanrısal mahkeme huzuruna çıkacaktır. Mısır dinsel dünyasında var olan bir eskatolojinin bulunmaması ve genel bir mahkemeye dair inancın olmaması sebebiyle öte dünyaya göçen herkes bireysel olarak yargılanıp, muamele görecektir. Öldürüldükten sonra ahiret hayatında sorguya çekilen Osiris gibi diğer insanlarda sorguya çekilip aklanarak birer Osiris haline gelebileceklerdir.⁸⁶ Ölen kişi önce büyük tanrı Ra ve onun oğlu olarak öte dünyanın tanrısı Osiris’e dualar etmeye başlar. En etkili dualardan birisi şöyledir: "Lütfet de, dünyadayken yaptığım gibi,

⁸⁴Hornung, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*, s. 33, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2006

⁸⁵*Ölümler Kitabı* CLIV. bölüm, bkz. Budge, *Mısır'da Ölüm Ötesi Fikri*, s. 69, Ege Meta Yayınları, İzmir, 2001

⁸⁶Kurhan, *Eski Mısır Orta İmparatorluk Devrinde Siyasi ve Dini Durum*, *Bellekten* 57, s. 721, 1994

Majestelerinin katarının arkasına takılabileyim. Ruhumun (huzuruna) çağrılmasına izin ver, izin ver de doğruluğun, dürüstlüğün ve gerçeğin rablerinin yanında yer bulsun. Ruhumla, dublemlerle, yarı şeffaf şeklimle, bu alemde ikamet etmek üzere ilksel zamanlardan beri var olan bölgeye, Tanrı'nın şehrine geldim. Oranın Tanrısı doğru ve hakikatin rabbidir, tanrıların *tchefau* gıdasının rabbidir ve o çok yücedir. Onun ülkesi her ülkeyi kendine çeker; Güney, oraya ırmak aşağı yelken açarak gelir ve rüzgârlarla onun bulunduğu yöne doğru dümen kıran Kuzey, oranın tanrısına, orada hüküm süren barış ve sükûnetin Rabbi olan Tanrı'nın emrine göre her gün bayram yapmak için gelir. Ve o 'buradaki barış benim sorumluluğum -tedbirim altındadır-' demez mi? Orada duran tanrı doğru ve yalansız iş yapar; ona karşı aynı şekilde iş yapanlara uzun ömür verir, bunlara dikkat edene derece ve şeref verir, ta ki en sonunda Kutsal Topraklar'da (yani alt dünya) mutlu bir cenaze töreni ve gömülmeyi kazanana kadar."⁸⁷ Ra ve Osiris'e yakaran ölü yargılamanın yapılacağı salona yani Maat salonuna alınır.⁸⁸ Burada tanrı Osiris ile birlikte toplamda kırk iki tanrı yargılamada bulunur. Ölü, bu tanrıların önlerinden geçerek işlemediği günahlarını söyler. Sonunda şu duayı ederek bitirir: "Ben safım; ben safım; ben safım; ben safım. Benim saflığıım Suten-henen (Heracleopolis) şehrindeki büyük Bennu'nun saflığıdır, çünkü işte tanık olun, ben soluğu üfleyen Tanrı'nın burun delikleriyim ki O, PERT⁸⁹ mevsiminin ikinci ayının sonunda Ra'nın Gözünün Annu'da (Heliopolis'te) tamam olduğu günde bütün insanlara can verendir. Ben Ra'nın Gözünü Annu'da tamam olduğunda gördüm; bu yüzden ne bu alemde ne de Maati Salonunda üzerime kötülük düşmesin; çünkü ben, ben de oradaki kırk iki tanrının isimlerini

---

⁸⁷Hunefer papirüsü, bkz. . Budge, Mısır'da Ölüm Ötesi Fikri, s. 108, Ege Meta Yayınları, İzmir, 2001

⁸⁸Budge, Mısır'da Ölüm Ötesi Fikri, s. 109, Ege Meta Yayınları, İzmir, 2001

⁸⁹Mısır takviminin altıncı ayının son günü.

biliyorum."⁹⁰ Mahkeme tanrularına yakarışlarını yapan ölü için artık sıra kalbinin terazide ölçülmesine gelmiştir. *Maat*'ın sembolü olarak bir kuş tüyü terazinin bir kefesine konulur. Diğer kefeye ise ölünün *maat*'a göre yaşayıp yaşamadığını anlayabilmek için kalbi konulur.⁹¹ İşlem sonunda kalbi tüyden hafif gelen ölü kurtulmuş sayılır. Tanruların yazıcısı Thoth yargılamanın sonucunu tanrılar açıklar: "Bu hükmü dinleyin. Osiris'in kalbi en hassas şekilde tartılmış ve ruhu tanık olarak başında bulunmuştur; Büyük Terazi'deki işlem sonucunda doğru olduğu bulgulanmıştır. İçinde kötülük bulunmamıştır; mabetlere getirilen armağanları telef etmemiştir; eylemleriyle zarar vermemiştir; dünyadayken etrafa kötü haberler yaymamıştır."⁹² Bu konuşma sonrası ise tanrılar nihai hükümlerini verirler: "Ey Thoth, Khemennu'da (Hermopolis) ikamet eden, ağzından çıkan onaylanmıştır. Osiris, yazman Ani, muzaffer olan, kutsal ve adildir. Günah işlememiştir, bize karşı bir kötülük de yapmamıştır. Yiyici Am-mit'in ona egemen olmasına izin verilmeyecektir; ona et armağanları ve tanrı Osiris'in huzuruna girme bağışlanacak, bunun yanında Barış Tarlasında daimi bir ev lütfedilecektir, tıpkı Horus'un takipçilerine verileceği gibi."⁹³ Ölü bundan sonrasında tıpkı Osiris'in öldürüldükten sonra uğradığı akıbeti yaşadığı için kendini aklamasına istinaden Osiris olarak adlandırılır. Mükafat olarak ise Barış Tarlası olarak adlandırılan cennete girmeye hak kazanır. Yargılamadan geçemeyen ölümler ise işkenceler altında süresi belirsiz olan bir ıstıraba mahkum edilirler.

4.4. Akhenaton Monoteizmi

Mısır dini tarihinin en aykırı dönemi 18. Hanedanlık sırasında yaşanmıştır. Bu döneme kadar belki de tam olarak

---

⁹⁰Budge, A.g.e., s. 110

⁹¹Budge, A.g.e., s. 117

⁹²Budge, A.g.e., s. 122-123

⁹³Budge, A.g.e., s. 123

bilenemeyen hanedanlar öncesi dönemden itibaren var olan bağdaştırmacı ve plütarist Mısır teolojisi, tahta çıktığı adıyla IV. Amenofis tarafından terk edilmiş ve parlayan güneşin simgesi olan Aton (veya Aten, Atum) tek ilah olarak tapılmaya başlamıştır. Aslında Aton yeni bir tanrı değildi. Heliopolis yaratılış teolojisinde yaratıcı tanrının Ra ile birlikte adlarından biriydi. Ancak IV. Amenofis dönemine kadar Aton ile birlikte bağdaştırmacı Mısır teolojisinde birçok tanrısal figür var olagelmıştır. Teb şehrinin zamanla dini başkent olması ile birlikte m.ö. 2000 başlarında bu şehrin tanrısı Amon, güneş tanrısı Ra ile bütünleştirilmiş ve Amon-Ra kültü resmi devlet teolojisi olmuştur.⁹⁴ Bu noktada Amon tapınağının gücünde devlet otoritesinde bir hayli önem kazanmıştır.⁹⁵ M.ö. 1353'te babası III. Amenofis öldükten sonra tahta geçen IV. Amenofis dini reformunu daha iktidara gelir gelmez başlatmıştır.⁹⁶ Amon rahibini bir seferde savaşa göndererek başkentte daha rahat çalışmaya başlamıştır.⁹⁷ Amon-Ra'nın kült merkezi Teb'ten ayrılıp bugünkü Tel-Amarna bölgesinde yeni bir başkent kurmuştur. Aton'a adadığı içerisinde herhangi bir heykelin olmadığı tapınaklar yaptırmıştır. IV.Amenofis (Amon bağışlayıcıdır) olan adını Akhenaton (Aton'u memnun eden) olarak değiştirir. Firavun bu yeni kültürün adeta peygamberi gibidir. Zira o Aton'un özünü bilen tek kişidir. Dini eğitimi kendisi verir bu anlamda.⁹⁸ Dinin merkezinde güç ve kudret bakımından kendisi dışında hiçbir tanrıyı kabul etmeyen Aton vardır. Geçmiş atalarının aksine Akhenaton, kendisini tanrının yaşayan oğlu olarak tasvir

---

⁹⁴Holland, Gods in the Desert~Religions of the Ancient Near East, s. 28, e-kitap, 2009

⁹⁵Akhenaton dönemi sonrası tekrar önem kazanan Amon tapınağının gücünü göstermek adına 27.Hanedandan 3.Ramses döneminde Amon tapınağının varlıklarına bakıldığında: 235.000 hektar toprak, 81.000 köle, 5.000 heykel ve 421.000 baş hayvan olduğu görülmekte. Bkz: Challeye, Dinler Tarihi, s. 41, Varlık Yayınları, İstanbul, 1998

⁹⁶Hornung, Mısır Tarihi, s. 105, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2004

⁹⁷Hornung, A.g.e., s. 106

⁹⁸Hornung, A.g.e., s. 108

etmemiştir. Bu devrimi yapmasında Amon rahiplerinin etkisini kırma adına siyasi bir amaç olsa dahi Akhenaton gerçek manada bir dindar olarak görülmektedir. Zira Aton'a yazdığı ilahilerden bu anlaşılmaktadır:

"Sen ki nesnelere oluşları sırasında zaten yaşamaktaydın, ufukta parlak olarak yükseliyorsun, ey canlı Aton! Doğu ufkunda yükseldiğin zaman, güzelliğinle bütün ülkeleri aydınlatıyorsun! Bütün büyüklük ve parlaklığıyla görkemli ve güçlü bir halde, ülkelerin hepsi üzerinde görüldüğün zaman ışıkların, yarattığın âlemin son uçlarına dek bütün ulusları kucaklıyor... Bizden uzaksın ama ışıkların yine de yere iniyor ve yaptığın bütün çevrimlerinde kendini insanlara gösteriyorsun...

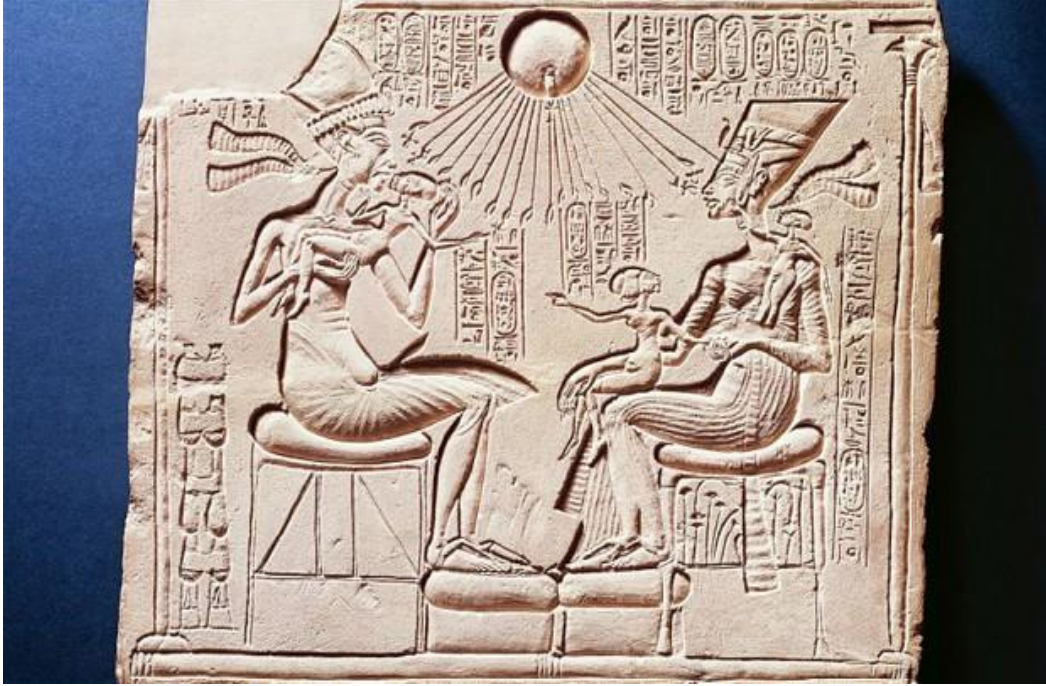
Sabahları doğduğun, gün boyunca ışıklarını yerin üzerine saçtığın zaman, karanlığı kovuyorsun; bize ışığını sunuyorsun. O zaman iki ülke de sevince gark oluyor; insanlar kalkıp ayakları üzerinde doğruluyorlar, onları uyandıran sensin. Ellerini yüzlerini yıkıyorlar, giyiniyorlar ve görüldüğün zaman, bütün kollar sana tapınıyor. Bütün dünya yeniden işe koyuluyor. Hayvanlar kendilerine verdiğin ot için seviniyorlar, ağaçlarla çayırlar yeşeriyorlar; kuşlar yuvalarından çıkıyorlar ve kanatları bile senin "ka"na tapınıyor. Keçiler bacakları üzerinde zıplaşıyorlar; kuşlarla havalarda uçup gezen yaratıkların hepsi, sen gökte yükseldiğin zaman yeniden yaşamaya başlıyorlar. Gemiler nehirde aşağı-yukarı gidip geliyorlar; hatta nehirlerin balıkları bile sana doğru atılıyorlar; çünkü ışıkların suların derinliklerine değin sokuluyor.

Anasının kucağındaki çocuğu besleyen sensin; ağlamasını diye onu yatıştıran sensin. Yarattığın her çocuk gün ışığına kavuştuğu zaman, onu canlandıran soluğu sen veriyorsun. Bağırmasına başladığı zaman onun ağzını sen açıyorsun; onun

yaşamına göz-kulak oluyorsun. Küçük kuş yumurtadayken ve kabuğunun içinde haykırırken kendisini yaşatan havayı ona veren sensin ve senin sayendedir ki, her yanını saran kabuğu kıracak gücü bulabiliyor.

Yarattığın nesnelere ne kadar da çeşitli! Yeryüzünü yalnızken, kendi isteğine göre yarattın; bütün insanlar, sürüler, hayvanlar, yerde yürüyen ve yaşayan, gökte uçan her şeyle birlikte, yeryüzünü de sen yarattın. Yabancı ülkelerde, Suriye' de, Habeşistan' da, her yerde insanı yerli yerine sen koydun, onun bakımına sen göz-kulak oluyorsun, bütün insanlara da istedikleri rızıkı sen veriyorsun...

Ey nurlu Atan, yeryüzünün üzerinde ışıdamaya başladığın zaman bütün gözler seni seyrediyor."⁹⁹

Şekil 11 Akhenaton ve ailesi, Aton tasviri ile görülmekte (telegraph.co.uk)

⁹⁹Akhenaton'un Atona ilahisi. Bkz.: Challe, Dinler Tarihi, s. 42-43, Varlık Yayınları, İstanbul, 1998

5.BÖLÜM ANTİK YUNANİSTAN

Antik Yunan kültürünün hinterlandı bugünkü modern Yunanistan sınırlarının dışında etrafındaki geniş Akdeniz havzası boyunca uzanan bölgeyi de kapsamaktadır. Sözgelimi antik Yunan kültürünün etkileri bugünkü güney Fransa'dan Sicilya'ya (ki Magna Graecia olarak da anlandırılmıştır) Adriyatik kıyılarından Anadolu içlerine, Karadeniz sahil yerleşimlerine kadar olan bölgelerde görülmektedir.¹⁰⁰ Kültürün bu kadar geniş bir coğrafyada etili olmasının başlıca sebepleri istila ve ticarettir. Yunan anakarasının büyük bölümünün (%70-%80 arası) engebeli arazi yapısına sahip olmasından ötürü¹⁰¹ başlıca geçim kaynağının denizcilik olmasından ötürü Akdeniz ve Karadeniz boyunca deniz ticareti ile birlikte kültürel transferde sağlanmıştır. Önce Perslerin anakarayı istilaları, sonrasında da Büyük İskender'in Hindistan seferi ile birlikte doğu-batı kültürleri etkileşimi sağlanmış ve Helen kültürü senkretik bir yapıya kavuşup doğuda Babil, güneyde Mısır'a kadar yayılmıştır.

---

¹⁰⁰Martin, Eski Yunan, s.21, Say Yayınları, İstanbul, 2017

¹⁰¹Martin, A.g.e., s.21

Şekil 12 Antik Yunan kültür havzası ([https:// wikimedia.org](https://wikimedia.org))

Paleolitik ve Neolitik'te bu coğrafyadaki yaşayış ve göçler üzerinde durmaktan ziyade Tunç çağı dönemiyle birlikte antik Yunan kültürünü incelemek gerekir. Zira Yunan din ve kültürü bu dönemde belirgin şekilde ortaya çıkmaya başlamaktadır. Yunan kültürü net olarak Tunç çağında Girit adasında ilk olarak kapsamlı bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Homeros'un destanlarında da anlatılan Knossos sarayı gibi büyük saraylar adanın birçok yerinde bulunmuştur.¹⁰² Yunan mitlerinde Knossos sarayının kralı Minos'un güçlü ordularının ve donanmasının Ege adalarını ele geçirip, anakaradaki şehirleri işgal edip haraca bağladığı anlatılmaktadır.¹⁰³ Anakara Yunanistan'da ise Akalar m.ö. 3. binyılda yerleşmeye başlamışlardır. Homeros'un İlyada'sında Yunanlıları ifade etmek için Akaları kullandığı görülmektedir. Nereden geldikleri noktasında tartışmalar olan bu topluluk İlyada'da anakara halklarını kapsamaması nedeniyle ilk etnik Yunan toplumu olarak görülebilir. Giritlilerden fazlasıyla etkilenmiş olan bu topluluk Miken kültürü adı altında kendi kültür havzasını oluşturmuştur. M.ö.1600'lerde Peloponez yarımadasında Aka şehir devletleri kurulmuşlardır.¹⁰⁴ Akalara dair bilinen en önemli olay

¹⁰²Mansel, Ege ve Yunan Tarihi, s. 29, TTK Yayınları, Ankara, 1999

¹⁰³Mansel, A.g.e., s. 30

¹⁰⁴Mansel, A.g.e., s. 63-64

şüphesiz Truva savaşıdır. Homeros'un İlyada destanında mitik objelerle bezediği savaş Miken kralı Agamemnon'un Truva üzerine yaptığı seferi ifade eder. Kral Agamemnon'un kardeşi olan Sparta kralı Menelaos'un karısını Truva kralı Priamos'un oğlu Paris kaçırmıştır. Bu olay üzerine yapılan uzun savaş sonrası Akalar galip gelmişlerdir. Savaşı belki de diğer savaşlardan farkı ise Akaların galip gelme şekilleri olmuştur. Sonraları değimleşecek olan "Truva Atı" ile düşmanı kandırıp geri çekilme süsü veren Akalar, şehre alınan at biçimli tahta heykelin içindeki askerlerinin saldırısı ile galip gelmişlerdir.¹⁰⁵

M.ö. 1200'lerde yakınoğuda neredeyse bütün büyük medeniyetlerde bir çöküş evresine girildiği görülmektedir. Mısır'da Yeni imparatorluk dönemi çöküşe geçmiş, Hititler yıkılmış bu arada Mikenlerde çöküşe geçmişti.¹⁰⁶ Antik Mısır bölümünde açıklandığı gibi denizci kavimler veya Hiksoslar olarak bilinen istilacıların etkisi ile bir kargaşa dönemine girilmiştir. Mikenlerin de bu dönemde yıkılmaya başlaması ile birlikte Yunan şehir devletlerinin gücü azalmış ve göç dalgası başlamıştır. Yalnızca Atina felaketten kurtulabilen şehir olarak ayakta kalabilmiştir.¹⁰⁷ Dorlar olarak bilinen kuzeyli bir göçebe halkın tarumar olmuş anakaraya göç ettiğine dair bir tartışma uzun zamandır dönem tarihçileri arasında yapılmaktadır. Arkeolojik kazılarda bu toplum unsuruna rastlanmamış olması Dor göçleri konusunda tartışmaları doğurmuştur.¹⁰⁸ Kargaşa ve göçler sebebiyle Yunan Orta Çağı olarak adlandırılan bu dönem ile birlikte aynı dili konuşan şehir halkları öncelikle başka dili konuşan halklara "Barbaros" yani yabancı olarak hitap etmişler ve sonrasında zaman içerisinde aynı

---

¹⁰⁵Truva savaşı ile ilgili bkz.: Homeros, İlyada, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014

¹⁰⁶Martin, Eski Yunan, s. 63, Say Yayınları, İstanbul, 2017

¹⁰⁷Martin, A.g.e., s.69

¹⁰⁸Martin, A.g.e., s.83

dile mensup olanlar arasında “Helen” birliği oluşmaya başlamıştır.¹⁰⁹ Tüm bu süreçler sonunda m.ö. 1. binyılda artık klasik Yunan kültürünün tüm özellikleri yerine oturmuş olmaktadır.

5.1 Antik Yunan’da Dine Bakış ve Dini Kaynaklar

Diğer pek çok dinden farklı olarak antik Yunan’da dinin sistematikleşmesi ilginç bir süre ve süreçte olmuştur. Zira; tarihçi Herodot ve Platon, Ksenophanes gibi pek çok antik Yunan filozofuna göre Homeros ve Hesiodos tarafından Yunan dini uydurulmuştur; Herodot’a göre tanrıların isimleri, nitelikleri, efsaneleri Homeros ve Hesiodos tarafından belirlenmiştir.¹¹⁰ Platon’a göre Olimpos panteonu ve dini uydurma masallardan ibarettir.¹¹¹ Ksenophanes’a göre tanrıların andropomorfik olması düşünülemezdi ve halka kötü örnek olunmakta idi.¹¹² Nitekim bu iki ozanın şiirleri yegâne dini kaynakları oluşturmaktadır. Antik Yunan dinini anlayabilmek için bir kutsal kitaba bakma gibi bir durum yoktur çünkü ozanların şiirleri dışında herhangi bir eser yoktur. Halk arasında da dini bir dogmatiklik ve inanca zorlama durumu da yoktu.¹¹³ Sözlü geleneğin ürünü masalların muhtemeldir ki Homeros ve Hesiodos tarafından sistematize edilmiştir. Toplumun dine bakışı var olan gelenekleri devam ettirmekten öteye

¹⁰⁹Mansel, Ege ve Yunan Tarihi, s. 97, TTK Yayınları, Ankara, 1999

¹¹⁰Erhat, Mitoloji Sözlüğü, s. 4, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996

¹¹¹“Hesiodos’un Homeros’un ve daha başka şairlerin masalları. Bu şairler bir sürü masallar uydurmuş, bunları insanlara anlatmış, hala da anlatıyorlar.” Bkz.: Platon, Devlet, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1999

¹¹²Budak, Platon’da Tanrı Sorunu, s. 19, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2002

¹¹³Necatigil, Yüz Soruda Mitolojya, s. 20, Koç Kitaplığı, İstanbul, 2002

gitmemiştir. Çünkü kendileri arasında dahi bilindiği şekliyle ozanların kalemlerinden çıkan tanrıların rasyonelliği filozoflar arasında tartışma konusu olmuştur.

Yunan dini kaynağı olarak en önemli yapıtlar Homeros'un "*Ilyada*" ve "*Odysseia*" destanları ile Hesiodos'un "*Teogonia*" ve "*İşler ve Günler*" kitaplarıdır. Bunlarla birlikte Sappho, Pindaros, Kallimakhos, Theokritos'un eserleri de dini kaynakları oluşturmuştur.¹¹⁴ Yunan şehirlerindeki düşünsel özgürlük ve Platon'un deyişi ile yeni bir kent kurmanın meşrutî sembolü olarak bir mit yazmanın gerekliliğinden ötürü¹¹⁵ teolojik olarak her dönem de tanrıların doğası üzerine yeni bir ekleme yapılmıştır. Sır dinlerinin etkisiyle birlikte belli başlı tanrılar etrafında kurulmuş kültürler de genel halk tabakasının inancı yanında var olagelmışlerdir.

5.2. Tanrıların Doğası

Olimpos tanrılarının karakterleri konusu filozofların da en tepki gösterdiği konulardan birisi olmuştur. Andropomorfik tanrılar genelde zevk düşkünü, hırsızlık, aldatmaca, zina gibi olumsuz huyları olan insanlar dünyasına sürekli karışan ölümsüz varlıklar olarak gösterilir. Tanrının ne olduğu hususunda muhtemelen antik Yunanlılar günümüz düşüncesinden farklı bir yerdelerdi. Doğadaki yer, gök, okyanus, nehirler gibi fiziksel dinamiklerin; acı, hüznün, kin, nefret, aşk, sanat gibi duygusal kavramların kişileştirildiği görülmektedir.¹¹⁶ Sözgelimi denilebilir ki antik Yunan düşüncesinde tanrısallık nesnel dünyanın açıklanma çabasından ibarettir. Çünkü hiçbir tanrının evren egemeni ve yaratıcı bir vasfı

¹¹⁴Necatigil, A.g.e., s. 20-21

¹¹⁵Bonnefoy, Mitolojiler Sözlüğü 2. cilt, s. 1165, Dost kitabevi Yayınları, Ankara, 2000

¹¹⁶Gilson, Tanrı ve Felsefe, s. 26, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1999

yoktur. Sınırlı bir yücelik ifadesi tanrıların niteliklerini açıklayabilir. Zira her tanrı belli bir alanda egemendi ve bu sınırlılığın dışına çıkamazdı. *Moir*a terimi kaderi ifade etmek için kullanılırdı. Bu noktada her tanrı ve ölümlünün bir *moira* 'sı vardı ve bu sınırlılığın dışında bir icraatta bulunamazdı.¹¹⁷ İleriki sayfalarda açıklanacağı üzere baş tanrı Zeus olmak üzere hiçbir Olimpos tanrısının kozmogonide bir vasfı yoktur. Bunun yanında her tanrı da yine yaratılmıştır. Olimpos tanrılarının doğası ölümsüzlük ve kendilerine has *moira* 'ları dışında sıradan bir ölümlüden farklı değildir.

5.3. Evren ve Tanrıların Yaratılışı

Klasik Yunan dinine ilişkin Homeros "*İlyada*" ve "*Odyseia*" eserlerinde bilgiler vermekle birlikte sistematik bir teoloji sunmaz. Tanrıların varlığını belirtir ancak bu tanrılara dair başlangıç mitlerine değinmez. Olimpos tanrılarına dair teolojik belge maiyetinde ki ilk yapıt Hesiodos'un *Teogonia*'sıdır (Tanrıların Doğuşu):

“Khaos'tu hepsinden önce var olan,
Sonra geniş göğüslü Gaia, Ana Toprak,
Sürekli, sağlam tabanı bütün ölümsüzlerin,
Onlar ki otururlar karlı Olympos'un
Ve yol yol toprağın dibindeki karanlık Tartaros'ta,
Ve sonra Eros, en güzeli ölümsüz tanrıların,
O Eros ki elini ayağını çözer canlıların,
Ve insanların da tanrıların da ellerinden alır
Yüreklerini, akıl ve istem güçlerini.
Khaos'tan Erebos ve kara Gece doğdu.
Erebos'la sevişip birleşmesinden.

¹¹⁷Erhat, Mitoloji Sözlüğü, *moira* maddesi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996

Toprak bir varlık yarattı kendine eşit:
Dört bir yanını saran Uranos, yıldızlı Gök'ü.
Mutlu tanrıların sürekli, sağlam yurdunu.
Yüksek dağları yarattı sonra,
Konaklarında tanrıçalar oturan dağları.
Sonra denizi yarattı, ekin vermez denizi:
Azgın dalgalarıyla şişen Pontos'u.
Kimseyle sevişip birleşmeden yaptı bunu
Sonra sarmaşıp kucaklaşıp Uranos'la
Doğurdu derin anafolu Okeanos'u
Ve Koious'u, Hyperion'u, İapetos'u,
Theia, Rheia, Themis ve Mnemosyne'yi,
Altın taçlı Phoibe'yi, sevimli Tethys'ü.
Bunlardan sonra Kronos geldi dünyaya,
O ard düşünceli tanrı,
En belalı Toprak oğullarının.
Ve Kronos dış bile di yıldızlı babasına.”¹¹⁸

Evrenin yaratılmasından önceki bilinmezlik tıpkı diğer eski çağ dinlerinde olduğu antik Yunan'da da vardı. Hesiodos'a göre henüz evren yaratılmamış iken sadece Khaos vardı. Muhtemeldir ki bu kelime boşluk anlamına gelen "khainein" fiilinden türetilmiş olmalıdır.¹¹⁹ Yaratılmanın ilk deviniminin ne olduğu muğlak kaldığı için Khaos'un kökeni ve yapısı da belirsizdir. Romalı şair Ovidius "*Değişimler*" adı eserinde khaosu şekilsiz, ağır bir yığından ibaret olarak tanımlar:

“Günümüze değin, denizden, karadan bütün bunları
kuşatan gökyüzü var olmadan, tek görünümlüymüş
evren içinde doğa, khaos deniyordu ona,

¹¹⁸Erhat- Eyüboğlu, Hesiodos Eseri ve Kaynakları, s. 108-109, TTK Basımevi, Ankara, 1977

¹¹⁹Erhat, Mitoloji Sözlüğü, *khaos* maddesi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996

kımıldamaz, biçimsiz, düzensiz ağır bir yığın,
karmakarışıkmiş içinde nesnelere türlü türlü öğeleri.”¹²⁰

Platon, *Timaios* diyalogunda Demiurgos’un¹²¹ khaosu yaratan gerçek olduğunu düşünür. Ancak kaos yinede belirsiz kalır antik Yunan teogonisinde. Khaos’un karanlığı içinden ilk ortaya çıkan toprak ana Gaia olmuştur. Evrende ortaya çıkan ilk varlığın Gaia yani toprak olması antik Yunan düşüncesindeki dünya merkezli evren düşüncesini de göstermektedir. Zira ilk Gaia yani yeryüzü ortaya çıktı ise dünya evrenin merkezine olmalıdır. Gaia kendisine göğü yani Uranos’u yaratır. Gaia’nın ilksel yaratımda erkeğini yani göğü yaratması ana-erkil bir dünya tasavvurunun ürünü olsa gerektir. Yine burada açıkça yer-gök düalizmi ve göğün eril, yerin dişil formlarının olduğu görülmektedir. Doğanın yaratılması için eril gök ve dişil yerin ilişkisi antik Yunan düşüncesinde yegane formül olarak görülmektedir. Uranos ile Gaia’dan *toprak oğulları* olan on ikili tanrılar grubu ortaya çıktı: Erkek çocukları olan Okeanos, Koios, Hyperion, İapetos, Krio, Kronos’a Titan; kız çocukları olan Theia, Rheia, Themis, Mnemosyne, Phobe’a Titanidesler denir. Eril gök Uranos oğulları Titanlara karşı bir kin ve olumsuzluk besler ki onları toprağın karnından, Gaia’dan çıkartmaz. Uranos’un yaptıklarına karşılık Gaia oğullarına nasihatte bulunur babalarına isyan etmeleri konusunda;

“Benden ve bir azılı varlıktan doğan oğullarım,
Suçlu bir babanın cezasını verelim,
Dinleyin beni, ne kadar babanızda olsa bu varlık

---

¹²⁰Erhat, A.g.e., *khaos* maddesi

¹²¹Demiurgos teriminin kullanımı konusunda bir itilaf vardır. Kimi din tarihçileri sahte ilah veya ikinci ilah anlamında kullanırken *Timaios*’da olduğu gibi gerçek yaratıcı anlamında da kullanılmıştır.

Odur kötülükleri ilkin tasarlamış olan”¹²²

Anneleri Gaia'nın öğüdüne rağmen Titanlar babalarından korktular yalnız Kronos hariç. O, Gaia'nın öğüdünü dinler ve babasına karşı çıkar. Uranos, Gaia ile birleşmek için geldiğinde, Kronos babasının hayâlarını keser ve Uranos'u Gaia'dan uzaklaştırır.¹²³ Artık toprak ile birleşemeyecek olan gök bundan sonra yerin yukarısına yani şimdi ki yerine çekilir.¹²⁴ Gök ve yerin önceleri birleşik olup daha sonra birbirlerinden ayrılması fenomeni hemen her dinde görülebilen bir temsildir. Ancak bu fenomen antik Yunan düşüncesinde oğul tanrının babasının cinsel uzvunu kesmesi ile açıklanır ki bu eşsiz bir temsildir. Bu olaylar sonrası Kronos babasının gücünü kendi eline almış ve egemen Titan olmuştur. Kız kardeşi Rhea ile evlenir ve Rhea; Hestia, Demeter, Hera, Hades ve Posedion'u doğurur. Ancak bir yazgı vardır ki nesiller boyu sürmüştür. Kronos'da tıpi babası Uranos'un kenilerine yaptığı gibi çocuklarına zulmeder. Zira Gaia ve Uranos ona yazgısının kendi çocuğunun gücünü elinden alacağı yönündedir:

“Ama koca Kronos yiyordu ilk çocuklarını

Analarının kutsal karnından çıkıpta

Dizleri üstüne oturdukça her biri.

Korkuyordu Uranos'un mağrur torunlarından biri

Ölümsüzler arasında kral olacak diye.

Gaia ve Uranos bildirmişlerdi ki ona

Ne kadar güçlüler güçlüsü de olsa

Kendi oğluna yenilmekti kaderi

Buydu çünkü Zeus'un istediği.

Onun için pusudaydı her zaman,

Doğan çocuklarını yiyordu birer birer

Ve Rheia sonsuz yaslar içindeydi.

¹²²Erhat- Eyüboğlu, Hesiodos Eseri ve Kaynakları, s. 110, TTK Basımevi, Ankara, 1977

¹²³Erhat- Eyüboğlu, A.g.e., s. 110

¹²⁴Verrant, Evren Tanrılar İnsanlar, s. 22, Dost Yayınları, Ankara, 2001

Ama Zeus'u dünyaya getirdiği gün
Yalvardı Toprak'a ve yıldızlı Gök'e
Gizli doğurabilsin diye çocuğunu,
Öcü alınsın diye babasının
Ve hain Kronos'un yediği bütün çocuklarının.
Ana babası dinlediler kızlarını
Ve bildirdiler ona Kader'in ne hazırladığını
Kral Kronos'a ve coşkun yürekli oğluna"¹²⁵

Gaia ve Uranos kaderin yazgısını açıkladılar. Zira Kronos'un yazgısı da babasıninki gibi olacaktır. Rheia doğuracağı gün Girit'te Lyktos'a kaçar. Ve Zeus burada doğar. Gaia yeni doğmuş çocuğu yetiştirmek için alır. Rheia bir beze taş sarıp Kronos'a götürür. Yeni doğmuş Zeus zannederek Kronos taşı yutar. Kronos oğlunun yaşadığından habersiz hükümdarlığını devam ettirirken Zeus büyür, genç ve güçlü bir tanrı olur.¹²⁶ Ancak babası tanrıların kralı Kronos'a karşı tek başına bir şey yapamaz. Antik Yunan'da *metis* olarak bilinen kıvrak zeka veya kurnazlık ile Zeus yalnızlıktan kurtulur. Kronos'a yuttuklarını kusacak bir içecek (*pharmakon*) verilir ve Kronos, Zeus'un kardeşlerini kusar. Artık Zeus'un yanında kardeşleri olan genç tanrılar vardır. Olimpos tanrılarının karşısında ise babaları Kronos ve eski nesil Titanlar vardır.¹²⁷ Uranosoğulları ve Kronosoğullarının mücadelesi Titanomakia savaşı yani titanlar ile tanrıların savaşı olarak adlandırılır.¹²⁸ On yıl süren savaşta bir denge vardır ki iki tarafta galip gelemez. Ve yine devreye *metis* girer. Zeus Titanlara karşı yeni bir müttefik bulur kendisine. Yine Uranos ve Gaia'nın çocukları olan Kottos, Briareus, Gyes adındaki yüz kolu olan

¹²⁵Erhat- Eyüboğlu, Hesiodos Eseri ve Kaynakları, s. 120, TTK Basımevi, Ankara, 1977

¹²⁶Erhat- Eyüboğlu, A.g.e., s. 120-121

¹²⁷Verrant, Evren Tanrılar İnsanlar, s. 30, Dost Yayınları, Ankara, 2001

¹²⁸Erhat, Mitoloji Sözlüğü, *Titanomakia* maddesi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996

Hekatonkheirler vardır.¹²⁹ Kronos babasının iktidarını ele geçirdiğinde kendisine rakip olacaklarından korktuğu için onları yeraltına hapsetmişti.¹³⁰ Bu devler ile ittifak yapan Zeus savaşta üstün duruma gelmişti.

“Ogün tanrı ve tanrıça hepsi
azgın bir cenk havası estirdiler,
Hepsi, Titan tanrıları, Kronos oğulları
ve Zeus'un gün ışığına çıkardığı
güçlerine dayanılmaz azgın devler,
Her birinin yüz kolu vardı onların
omuzlarında heybetle savrulan,
her birinin elli de kafası vardı
güçlü bedenlerinin omuz başlarında.
Dikildiler Titanlara karşı korkunç savaşta
koca ellerinde yalçın kayalarla.
Titanlar da atılıyordu şevkle sıra sıra,
her iki taraf gösteriyordu var gücünü.
Çevrede sonsuz deniz homurdanıyordu,
Toprak kükredi birden gür sesiyle,
engin gökler yankılanıp inil dedi...”
“...Derken, herkes hışımla birbirine girmişken
savaş duraklayıverdi birdenbire.
Ama ön saftaki Kottos, Briareus, Gyes,
savaşa doymayan bu yüz kollu devler
azdırdılar yeni baştan savaşı:
Üç yüz taş birden fırladı
bu devlerin güçlü kollarından.
Kapkara saldırılarla ezdiler Titanları,
yol yol toprağın altına tiktılar onları,
vurdular zincire yendiklerini

¹²⁹Fink, Antik Mitolojide Kim Kimdir, s. 126, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 1997

¹³⁰Verrant, Evren Tanrıları İnsanlar, s. 31, Dost Yayınları, Ankara, 2001

ve gökler ne kadar uzaksa topraktan
toprağın o kadar altına gömdüler onları.”¹³¹

Şekil 13 Çocuğunu Yiyen Kronos (Francisco Goya)

Şekil 9 Zeus (<https://arkeofili.com>)

5.4. İnsanların Yarattılması

İnsanın yaratılmasına dair düşünceler antik Yunanlılar için diğer konulardan daha az yer etmiş bir konudur. Hesiodos tanrılar ve evrenin oluşumuna dair uzun uzun açıklamalar yaparken insanın nasıl yaratıldığına dair bir metni yoktur. Hesiodos esas itibari ile tıpkı dünyanın diğer antik yaratılış mitlerindeki gibi yaratılan farklı insan türleri üzerinde durur. Bununla birlikte insanın yaratılışı ile ilgili düşünceler farklı farklıdır. Platon *Meneksenos* diyalogunda insanların toprak ana Gaia tarafından topraktan doğurulduğunu söyler. Toprak nasıl bitkileri doğurur, insanda aynı şekilde topraktan öyle doğmuştur.¹³² Yine Platon'un bir başka diyalogu *Protagoras*'da, Protagoras'ın anlattığı efsaneye göre insan toprak ana Gaia'nın karnında yani toprakaltında ateş, su, toprak gibi doğal

¹³¹Erhat- Eyüboğlu, Hesiodos Eseri ve Kaynakları, s. 126-128, TTK Basımevi, Ankara, 1977

¹³²Platon, Meneksenos, s. 14, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 2001

maddelerin karışımından bir hamurdan yaratılmıştı.¹³³ Prometheus'un insanlığı yarattığına dair efsane ise en bilinenidir. Kronos devrinde, Titanlar çağında Titan İopedos'un oğullarından biridir. Hesiodos'a göre annesi Okeanos'un kızı olan Klymenedir. Ancak Aiskhylos'a göre ise annesi bizzat toprak ana Gaia'dır. Prometheus insanlığı suya karıştırdığı kil ile yaratmıştır. Prometheus'un Titanomakia'dan sonra kendisine karşı isyan edeceğinden korkan ve toprak ana Gaia'nın oğlu olması sebebiyle Zeus onu cezalandırmış ve bir sütuna bağlayarak karaciğerine bir kartala yedirir.¹³⁴

Hesiodos *İşler ve Günler*'de yaratılan beş insan ırkının hikâyelerini anlatır. Nasıl yaratıldıklarına değinmeden yalnızca Olimposluların yarattığını söylemekle yetinir. Ve uzun uzun bu beş ırkın kimler olduklarını, nasıl yok olduklarını anlatır.

İlk insan ırkı Kronos henüz mağlup edilmediği zamanlarda Olimposlular tarafından yaratılmışlardı. Altından yaratılan bu insanlar tanrılar gibi gamsız kedersiz yaşıyor ve yaşlılık nedir bilmiyorlardı. Bu soyun insanların ölümle tatlı bir uykuya dalar gibi acısız oluyordu. Bu soyun neden yok edildiği anlatılmaz ancak öldüklerinde iyi birer cin oldukları anlatılır. Sonrasında gümüş soy yaratılır. Ancak bu soy zevke eğlenceye düşkün tanrıları umursamayan, tapınağa gitmeyen bir yapıdalar. Yüz yıl çocuk kalıyorlar sonrasında gençliklerine ulaştıklarında da başlarını derde sokuyorlardı. Zeus bu soya çok sinirlendi ve onları toprağa gömdü. Yeraltı cinleri haline geldiler. Bunlardan sonra Zeus üçüncü soyu yarattı. Tunçtan olan bu soyun insanları güçlü, kuvvetli savaşçılardı. Kan dökmekten başka bir şey bilmezlerdi. Kendi

¹³³Bıçak, Tarih Düşüncesinin Oluşumu 2.cilt, s. 46, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2004.

¹³⁴Erhat, Mitoloji Sözlüğü, Prometheus maddesi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996

kendilerine yok olup gitti bu soyda. Zeus bu soyda yok olunca dördüncü soyu yarattı. Bunlar kahramanların soyuydu. Bu soyun kahramanlarının kimi Troya'da Helen uğruna kimi Kadmos'da yok olup gitti. Bu kahramanlarda yok olduktan sonra Zeus şimdiki insanların olduğu beşinci soyu yarattı. Bu soyun adı Demir soyudur. Gün gelecek Zeus bu soyu da yok edecek ve babanın oğlunu tanımayacağı daha kötü bir soy gelecektir.¹³⁵

---

¹³⁵Erhat- Eyüboğlu, Hesiodos Eseri ve Kaynakları, s. 147-148, TTK Basımevi, Ankara, 1977

6.BÖLÜM ANTİK ROMA

Roma uygarlığı m.ö. 7. yy ile birlikte ortaya çıkıp türevi olan Doğu Roma veya Bizans'ın 1453'te yıkılışına kadar iki bin yıldan fazla bir süre hayatıyetine devam etmiştir. Özellikle miladın hemen öncesi ve sonrasındaki ortalama dört yüz yıllık süreçte Akdeniz havzasından Britanya adasında Hadrian duvarına kadar devasa bir coğrafyada hüküm sürmüştür. Günümüz Latin kültürünün kökenini oluşturması itibariyle de halen önemini Batı insanı için korumaktadır. Bu emperyal gücün iki bin yıldan uzun tarihini anlatmak konumuz kapsamı dışındadır. Bu anlamda Roma tarihi açısından bizce önemli bir dönem olan kuruluş devrine bakmamız gerekmektedir. Her toplumda görüldüğü üzere tarihin kutsal başlangıcının önemi Romalılar için de bir hayli önemliydi. Zira egemenliğin tanrısallığının diğer insanlardan fizyolojik olarak bir farkı olmayan krala nasıl geçtiğinin ve devletin kutsallığının tescili için ilahi iradenin tarihin başlangıcında kendisini göstermiş olması gerekir.

Şekil 14. En geniş sınırlarına ulaşmış Roma uygarlığı
(<https://www.irfankaygisiz.com/2018/11/16/roma-imparatorlugu>)

6.1. Romus ve Romulus Miti

Roma tarihini, halk arasındaki ve devlet dinindeki tüm halleri ile bizlerin hizmetine sunan Romalı Titus Livius tarihin mitik başlangıcı imgesini çok güzel özetler: “İnsanlarla tanrısal şeyleri karıştırmak ve böylece şehirlerin başlangıçlarına bir değer katmak eski insanların imtiyazlarıdır.”¹³⁶ Roma'nın kuruluş miti de aynı bu türdün bir olaydır.

Bir ihtimal olarak; Romalılar dini ve kültürel olarak etkilerinde kaldıkları Yunan kültürüyle bir soydaşlık kurma ihtiyacından olacaktır ki; şehrin kurucuları olan iki kardeşin soyunun Truva savaşı sonrası Truva'dan göç edenlerin İtalyan yarımadasında kurdukları kraliyete dayandığı söylenir.¹³⁷ Bu Truvalıların soyundan olan Alba kralı Numitor, kardeşi Amulius tarafından tahttan indirilir. Amulius gücünü sağlamlaştırmak için

¹³⁶Livius, Roma Tarihi c. 1, s. 22, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1992

¹³⁷Livius, A.g.e., s. 23-27

kardeşinin oğullarını öldürür, kızı Rhea Sylvia'yı ise tahta ortak olacak bir varis doğurmaması için Vesta rahibesi yapar. Ancak bir şekilde ilahi yazgının yerine gelmesi için savaş tanrısı Mars'tan hamile kalır ve iki erkek çocuk doğurur; Romus ve Romulus. Bunun üzerine kral annelerinin zincire vurulmasını, çocukların da ölüme terkedilmeleri için bir sepette Tiber nehrine bırakılmalarını emreder. Çok yaygın bir izlek olarak nehre bırakılan çocuklar burada da görünmektedir. Ölüme terkedilen çocuklar bir şekilde hayatta kalır ve dişi bir kurt tarafından emzirilirler. Sonrasında da bir çoban ailesi tarafından büyütülürler. Gençlik çağlarına gelen Romus ve Romulus bir sıra olaydan sonra tahttan azledilmiş dedeleri ile kavuşurlar. Onu tahttan indiren Amulius'u öldürüp tekrar kral olmasını sağlarlar. Bu noktadan sonra iki kardeş doğup büyüdükleri yerde bir kent kurma arzusu ile Alba'dan ayrılırlar. Şehri kimin kuracağı ve kurucu adının kime yazılacağını belirlemek için kardeşler tanrılara danışmaya karar verirler. Romus Aventinus'da, Romulus ise Palatium'da tanrısal mesajı beklediler. İleriki dönemlerde Roma'da çok yaygın bir kehanet yöntemi olacak olan kuş sürülerinden mana çıkarma âdetinin ilk örneğini bu mitte görüyoruz. Tanrısal işaret bekleyen kardeşlerden Romus ilk olarak gökte altı akbabanın uçtuğunu gördü. Ancak kardeşi Romulus on iki akbaba görünce hakkı kendisinde görerek şehri için belirlediği alanın sınırlarını sabanla çizdi. Romus kardeşinin bu işini alaya alıp sabanla çizilmiş toprağın üstünden geçti. Bu işe sinirlenen Romulus kardeşini öldürdü ve devletinde yazgısını haykırdı: "Gelecekte benim surlarımı aşacak herkes böyle ölsün."

Bu ilk cinayet sonrası kral Romulus şehrini kurdu ve Jüpiter için bir mabet yaptı. Ve sonra başka bir meseleyi çözmeye çalışmaya başladı. Kentinde neslin devamı sağlayıp, çoğalabilecekleri kadınları yoktu. Çevre kentlere bu durumu anlatıp kendilerine eşler istediklerinde bunu hakaret olarak görüp

terslendiler. Bu yüzden bir hileye başvurdu. Tanrılar için bir şölen tertip edip civar kentlerin halklarını davet ettiler. Bu davete katılan arasına Sabinlerde vardı ve kızlarını da getirmişlerdi. Sonuçta plan devreye girdi ve Sabinlerin kadınları kaçırıldı. Sonradan bir takım savaşlar sonunda yapılan barış ile Sabinlerle birleştiler.¹³⁸

6.2. Roma Dini Yapısı ve İnançları

Romus ve Romulus miti bizlere yalnızca tarihin ilahi başlangıcı konusunda değil aynı zamanda Roma inancının temel nitelikleri konusunda da bilgiler vermektedir. Romulus'un Capitolium'da kendisi adına ilk mabedi yaptığı Jüpiter'in baş tanrılık görüntüsü alenen Yunan etkisini göstermektedir. Zira Jüpiter (Di Es Piter) kelimesinin manası Baba Zeus veya Yüce Zeus'dur.¹³⁹ İkizlerin babası oluğu düşünülen Mars yine Yunan panteonundan Ares'in bir versiyonudur. Zira Romalı Lucreitus'un Venüs ve Mars'ın aşkını anlattığı şiiri direk Homeros'tan alıntıdır.¹⁴⁰ Miti bir kenara bıraktığımızda Roma'da ilk dinsel inançların din öncesi bir evre geçirdiği veya Pythagorascı bir anlayış hakimdi. Zira Varro ve Plutarkhos gibi yazarlara göre Roma ilk kurulduğunda hiçbir tanrı heykeli yoktu ve mitler oluşmamıştı.¹⁴¹ Bu noktada dini evrimin birkaç farklı aşamada olduğu söylenebilir. George Dumazil'in Hint-Avrupa toplumlarında gözlemlediği üç işlev ideolojisinde Roma örneği de mevcuttur.¹⁴² Savaş tanrısı Mars'ın oğlunun kurduğu bir kent, baş tanrısının Jüpiter olduğu ve Sabinlerin tanrısı olarak bu ikiliye eklenen bereket tanrısı Quirinus. Bu noktada Roma dini klasik bir Hint-Avrupa dini ideolojisine sahip görünmektedir. Zaman

¹³⁸Livius, A.g.e., s. 27-42

¹³⁹Erhat, Mitoloji Sözlüğü, İüpiter maddesi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996

¹⁴⁰Erhat, A.g.e., Mars maddesi

¹⁴¹Borgeaud, Dinler Tarihinde Başlangıçlar, s. 75, Dost kitabevi Yayınları, Ankara, 2008

¹⁴²Dumazil, Mit ve Destan 1, s. 280, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012

içerisinde Jüpiter-Mars-Quirinus üçlüsünün yerini Jüpiter-Juno-Minerva üçlüsü almıştır ki Juno ve Minerva'nın Hera ve Athena'ya denk olduğu düşünülmektedir.¹⁴³ Yunan dini etkisinin Hint-Avrupa ideolojisinin yerini almaya başladığı görülmektedir. Görüldüğü üzere Hristiyanlığın resmi din olacağı m.s. 379 yılına kadar geçen bin yıla yakın sürede Roma dini soyut tapım, Hint-Avrupa etkisi ve Yunan dini etkisi altında kalmış ve farklı dini dönüşümler geçirmiştir.

Katolik Hristiyanlığın Roma'da kurulmuş ve sistematik bir yapıya kavuşmuş olması tesadüf değildir. Zira Vatikan'ın kurulduğu yer neredeyse bin yıllık bir dini otoritenin kurulu olduğu bir yerdir. Roma dini otoritesi oldukça sistematik ve güçlü bir yapıya kavuşmuştur tarih içerisinde. Roma din rahiplerinin hiyerarşik bir yapısı vardır. En üstte de yüksek rahipler kurulları vardır. Bu kurulların en büyüğü özellikle ve muhtemelen üç büyük tanrının rahipleri ve onların başı olan Pontifex Maksimus ile Flamine Maiore rahipleri olarak bilinen on iki rahibin olduğu Pontifler Kurulu (veya Pontifler Koleji)dir. Bu kurula ayrıca Vesta rahibelerinden altı rahibe de girmekte idi.¹⁴⁴ Bu kurul en üst dini otorite olarak bilinmekte idi ve gücü imparatorların bu kurula verdikleri önemden anlaşılmaktadır. Kurulun başkanı olan en üst otorite rahip olan Pontifex Maksimus'un bu ünvanı sonradan Katoliklerce de kullanılmaya devam etmiş ve Papalar için kullanılmıştır.

---

¹⁴³Eliade- Couliano, Dinler Tarihi Sözlüğü, s. 245, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997

¹⁴⁴Eliade- Couliano, A.g.e., s. 246

7.BÖLÜM ANTİK ANADOLU

Anadolu coğrafyasında insan yerleşimi Paleolitik döneme kadar gitmektedir. Göbeklitepe gibi bir kült alanının varlığı bile bunun için yeterlidir. Neolitik dönemde ise insanlık tarihinin bilinen en eski yerleşim yerleri de yine bu coğrafyadadır. Tarihin silik dönemlerini hızla geçip Anadolu'nun anlamlandırabildiğimiz dönemlerine geldiğimizde ise Hatti, Luvi, Hitit gibi toplumların isimlerine rastlamaktayız. Maddi kültür birikimi konusunda zengin olan bu coğrafyanın inanç yönünden kalıntılarına baktığımız zaman ise Mısır veya Mezopotamya'daki kadar teolojik yaratımların erken dönemlerde görülmediği ortadadır. Jeo-stratejik konumu itibari ile hemen her dönemde göçlerin ve ticaret yollarının ortasında kalmış olan coğrafyada, dini yaratımlar konusunda da bir geçiş güzergâhı olmuştur. Ortalama m.ö. 1. binyıla kadar Mezopotamya dinlerinden etkilenen Anadolu toplumları sonrasında Yunan dininin etkisine girmiştir. Din ithalinin hemen her dönem devam ettiği görülmektedir. Zira ne Hurri ne Hitit ne Lidya ne de Urartularda kendilerine has teolojilere rastlanamamaktadır.

7.1. Hititler

Anadolu toplumlarının dini inançları üzerinde dururken Hurri ve Luvi gibi toplumlar detaylı bir şekilde çalışılamamaktadır. Zira bu toplumların inanç sistemlerine dair yorum yapılabilecek bir unsura rastlanamamaktadır. Hurri inançlarının Hititlerde devam etmiş olması olasılığı mevcuttur.

Hititler dilleri itibariyle Hint-Avrupa dil ailesine mensupturlar ki bu durumda Hint-Avrupa ırklarındandırlar.¹⁴⁵ Nereden ve nasıl göç ettikleri konusu halen tam olarak netlik kazanmamıştır. Anadolu’da bilinen en eski devleti aynı zamanda Anadolu’nun ilk küresel güç olmuş devletidirler. Zira tarihteki ilk yazılı anlaşma olan Kadeş anlaşmasına imza atan taraf devletlerden biridir ki Mısır gibi bir devlet ile Suriye topraklarını paylaşma savaşı verecek derecede güçlenmiştir. Neolitik kültürden beridir siyasi yapılanmaların en bariz örneği olan şehir devletlerinin Hititler öncesi dönemde Anadolu’da da olmadığını gösteren bir delil yoktur. Aksine Hitit öncesi dönemden kalma “Anitta Tabletleri”nde Hattuş, Zalpuvaş, Ullama, Harkiyamaş, Harşamna, Mama, Kuşşara gibi şehir krallıklarının isimleri geçer.¹⁴⁶ Zaten Hitit’in ilk kralı 1.Hattuşili’de adından da anlaşılacağı üzere Hattuş kentindedir. Hititler kendilerinden önce bu şehir devletlerini birleştiren var mıdır bilmiyoruz ancak ilk büyük atılımı yapmışlardır.

Hititlerin dinine bakıldığı zaman ise aslında kendi dinleri için neden “bin tanrı ili” dedikleri anlaşılmaktadır.¹⁴⁷ Zira günümüze ulaşan Hitit kozmogonisi, teolojisi yoktur. Aksine önceki sayfalarda Enuma Eliş’i kendi dillerine çevirdikleri belirtilmişti. Hititlerin ithal bir din anlayışları vardı. Her ele geçirilen yerin yerel tanrısı panteonlarına alınmakta idi. Zira ele geçirilen şehrin tanrı heykelleri başkente getiriliyordu ve yöre halkı tapacak ilahları şehirlerinde olmayınca merkezi yönetime doğrudan olmaktadır. Eskiçağ feodalitesini merkezi yönetime tabi etmek için akıllıca bir

---

¹⁴⁵Ünal, Hititler Devrinde Anadolu c. 1, s. 11, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2002

¹⁴⁶Bahar, Eskiçağ Uygarlıkları, s. 204, Kömen Yayınları, Konya, 2011

¹⁴⁷Ünal, Hititler Devrinde Anadolu c. 2, s. 76, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003

düşüncedir. Ancak din bağlamında içinden çıkılmaz bir tanrı enflasyonunu da beraberinde getirmiştir. Belli bir teolojinin oluşmaması muhtemelen Hititlerin kendi rızaları ile yapmadıkları bir durumdu. Çünkü dinsel inancın amacı felsefi düzlemden çok kar-zarar ilişkisi içerisinde idi. İnsan, tanrılara adak adar, tütsüler yakar. Onlarda karşılığında isteklerini yerine getirirlerdi. Bu manada amaç tanrıların kim oldukları, teolojik yapılarından çok adaklara ne kadar karşılık verdikleri idi.¹⁴⁸ Bunun en iyi örneklerinden biri şu tablette ki sahne olabilir: “Kral tanrıça Katahha’ya şöyle adadı : ‘Eğer Ankuwa kenti kurtulursa ve tamamen yanmazsa, sen Katahha için kentin gümüşten bir modelini yapacağım; ağırlığının önemi olmayacak. (Ayrıca) 1 sığır (ve) 8 koyun da vereceğim.’”¹⁴⁹

Böylesi bir dini inançlar bütününde en azından resmi devlet dininde bir hiyerarşi görürüz. Konfederasyondaki şehirler de de ayrı tapımlar olması yanında ortak bir Fırtına Tanrısı inancı vardır. Her şehrin Fırtına Tanrısı, isminin başında şehrin adı ile anılırdı.¹⁵⁰ Bir gök tanrısı olması sebebiyle baş tanrı olarak Zeus, Jüpiter, Anu ile eş değerdir. Kadeş antlaşmasında iki ülkenin en yüce tanrıları adına yemin edileceğinde Güneş ve Fırtına tanrıları ifadesi kullanılır ki bu tam olarak Fırtına tanrısının en yüce tanrı olarak görüldüğünün ifadesidir. Hitit dilinde panteona karşılık gelebilecek olan ifade; tüm tanrılar anlamında *siunes humantes*’dir. Daha öncede belirtildiği gibi tanrı sayıları değişmekle birlikte kimi dönemlerde sistematik hale getirilmeye çalışıldığı da görülür. Bu anlamda bir grup tanrının adı *Kaluti*’dir. Kurban ve bayram törenlerinde rahipler (*irhaizi*) tanrıların isimlerini tek tek, ikişer

---

¹⁴⁸Ünal, A.g.e., s.79

¹⁴⁹Ünal, A.g.e., 79

¹⁵⁰Bonnefoy, Mitolojiler Sözlüğü c. 2, s. 887, Dost kitabevi Yayınları, Ankara, 2000

ikişer, üçer üçer, dörder dörder sayabiliyorlardı.¹⁵¹ Tabi bu durum oldukça değişkenlik göstermektedir. Ve resmi teolojinin bir ifadesi olarak asla yansıtılmamaktadır. Bu *Kaluti* grubu tanrıları er kentte değişkenlikler göstermekteydi. Bu nokta da bir örnek olması açısından Hattuşuş şehrinin *Kaluti* tanrılarını verelim:

- 1 . *Tauri(t)*
2. Güneş tanrısı *İstanu* ve kızı *Mezulla*.
3. Fırtına tanrısı *Taru* ve oğlu.
4. “KA” tanrısı (Farklı isimleri): *İnar, Karzi, Babantali, Zithariya* (Zithara tanrısı/tanrıçası).
5. *Hulla*.
6. Fırtına tanrısının oğlu *Telibinu*.
7. Savaş tanrısı *Wurukatte*.
8. Adı “mutlu gün” anlamına gelen Tanrı *UD.SIG*
9. *GAL.ZU*¹⁵²

Hitit devlet panteonunda ki tanrıların isimleriyle yukarıda Kadeş antlaşmasında olduğu gibi devletlerarası münasebetlerde yemin ifadelerinde görülmektedir. Seksen kadar tanrı ismi geçmektedir. Tabi bu yemin edilen tanrılar arasında çok sayıda yakın coğrafyaların tanrıları da vardır.¹⁵³ Bir Hint-Avrupa toplumu olarak Hitit panteonunda Dumuzil’in üç işlev ideolojisine rastlayamıyoruz. Hititler bu anlamda özgün bir inançlar bütününe sahip olmuşlardır.

Hitit döneminden kalan çok farklı versiyonlarda birçok mit vardır. Bu mitlerin kökeni noktasında ise farklı kaynaklar mevcuttur. Daha öncede belirtildiği gibi Mezopotamya dinlerinden

---

¹⁵¹Bonnefoy, A.g.e., s. 887

¹⁵²Bonnefoy, A.g.e., s. 889

¹⁵³Bonnefoy, A.g.e., s. 889

çok fazla etkileniş vardır. Misal Hurri kökenli Kumarbi mitinde Sümer baş tanrısı Anu'dan Ea ve Enlil'e kadar birçok Sümer tanrısı vardır. Hititlere özgü bir yaratım olarak düşünebileceğimiz belki de tek mitik izlek "kaybolan tanrılar" etrafında döner. Birçok Hitit şehrinin kendisine özgü bir "kaybolan tanrı" mitosuna sahiptir. Söz gelimi kaybolan tanrıları anlatan mitlerin bir kısmı şunlardır:

Telepinu'nun Kayboluşu, Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu, Güneş Tanrısı'nın Kayboluşu, Hannahanna'nın Kayboluşu, Kraliçe Asmunikal'in Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu, Kraliçe Harapsili'nin Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu, Lihzina Şehri Fırtına Tanrısı, Kuliwisna Şehri Fırtına Tanrısı, Katip Pirwa'nın Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu, Tanrıça İnara Mitosu.¹⁵⁴ Kaybolan tanrılar izleğini anlatan mitlerin ortak özelliği genelde Fırtına Tanrısı veya oğlu etrafında gelişmesidir. Bu mitler arasında günümüze kadar bütünlüğünü koruyarak gelebilen yegane mit Telepinu'nun mitosudur. Öykünün baş tarafı elimizde olmamakla birlikte olay örgüsünü oluşturan kısımlara sahibiz. Kaybolan tanrı mitoslarını bu mit üzerinden anlatmak uygun olur.

7.1.1. Telepinu Mitosu

Telepinu, Fırtına Tanrısı'nın oğludur. Doğadaki bereketin, canlılığın simgesidir. Metnin ilk parçası kırık olduğu için bilmediğimiz bir nedenden ötürü Telepinu sinirlenir ve bu kızgınlıkla uzak kırlara kaçır ve kaybettirir kendini. Burada bitkinlikten uyur kalır. Onun olmadığı bir dünyada doğa tüm canlılığını yitirir. Anneler yavrularını tanımaz ve süt vermez, hiçbir dişi varlık gebe kalamaz. Arpa ve buğdaylar görülmez tarlalarda. Sular akamaz olur. Doğanın dengesi bozulur. Böyle bir durumda iken Fırtına Tanrısı, tanrı ve tanrıçalara bir ziyafet verir. Tanrılar ve

---

¹⁵⁴Bu mitlerin olduğu tabletlerin çevirileri için bkz: Karauğuz, Hitit Mitolojisi, Çizgi Kitabevi, Konya, 2001

tanrıçalar yer içerler ancak doymak bilmezler. Fırtına Tanrısı bakar ki tanrılar arasında oğlu yok. Nerede olduğunu, neden gelmediğini sorar. Bu durumun onun olmayışından kaynaklandığını anlamıştır. Tanrılara öfkeyle Telepinu'nun bulunmasını emreder. Herkes artık Telepinu'yu aramaya koyulmuştur. Güneş Tanrısı, Kartala emir verir Telepinu'yu araması için. Kartal göklerde keskin gözleriyle arar Telepinu'yu. Ancak o da bulamadan gelir Güneş Tanrısı'nın yanına. Babasına danışmaya gider bu durumu Fırtına Tanrısı. Oğlunun öfkelenmiş olduğunu ve tüm bereketi de yanına alıp gittiğini söyler. Babası konuyu araştıracağını, eğer ki onu kızdıranın kendisi olduğu öğrenirse onu öldüreceğini söyler. Fırtına Tanrısı bu kez Ana Tanrıça'ya gider ve durumu anlatır. Ana Tanrıça sakin olması gerektiğini ve onu aramasını öğütler. Fırtına Tanrısı oğlunun kentine gider. Sonra evine gider ama kimseyi bulamaz. Ana Tanrıça'ya tekrar gelir. Bu kez kendisinin onu bulacağını söyler Ana Tanrıça. Arıyı getirmesini ister ondan. Arıyı eğitip aramaya gönderecektir. Fırtına Tanrısı arıyı getirir. Ana Tanrıça arıya Telepinu'yu bulmasını ve onu bulduğunda uyanıncaya kadar ellerini ve ayaklarını sokmasını sonrada balmumu ile gözleri ve ayaklarını sarıp onu arındırıp huzuruna getirmesini söyler. Arı, tanrıçanın dediği gibi arar ve bulur sonunda Telepinu'yu. Elleri ve ayaklarını sokup uyandırır onu. Arının sokmasıyla uyanan Telepinu bu duruma iyice sinirlenir ve akan suların önüne set çeker, seller şehirleri vurur. Tanrılar iyice dehşete düşerler. Sonunda Güneş Tanrısı onu sakinleştirmek için Şifa Tanrıçası ve bir insan büyücünün getirilmesini söyler. Şifa Tanrıçası ve büyücünün gayretleri ile Telepinu kızgınlığını bitirir ve geri döner. Dünya tekrar eski ahengine ulaşır.¹⁵⁵

---

¹⁵⁵Telepinu mitinin üç farklı versiyon bulunmaktadır. Bunların çevirilerine ulaşmak için bkz: Karauğuz, Hitit Mitolojisi, s. 87-99, Çizgi Kitabevi, Konya, 2001

Kaybolan tanrıların mitleri dinler tarihinde bilinen bir izlektir. İnanna'nın cehenneme gidişi, Amaterasu'nun mağara çekilmesi gibi mitler gibi Fırtına Tanrısı veya oğlu Telepinu'nun kayboluşuda temelde doğanın düzenini açıklamaya yöneliktir. Sonbaharda doğa solmaya başlar, verimsiz dönem kışa geçiştir bu. Kışın doğanın ölümü, bereketinde yoksunluğunu beraberinde getirir. Telepinu'nun neden sinirlenip gittiğini bilmiyoruz ancak sebebin ne olduğu pek te önemli değildir ardındaki manadan ötürü. Telepinu berekettir ve mevsim kışa döndüğünde kaybolacaktır. Onu tekrar getirmek için rahiplerin mitin bir canlandırmasını yapmalarını gerekmektedir. Mitteki olay örgüsü doğada tekrarlanıp duran bir döngüden ibarettir ki kış mevsiminden kurtulmak için berekete ulaşmanın yegâne yolu Telepinu'yu geri getirmekten geçer.

7.2. Urartular

Urartular, Anadolu'nun doğusunda konumlanmış, kesin olmamakla birlikte m.ö. 9. yy'da devlet halini almışlardır. Pre-Urartu dönemi ile ilgili bilgiler Asur kaynaklarında m.ö. 13. yy'da gelmeye başlamıştır. Asur kralı kendisine isyan eden halkları dize getirmek için başlattığı saldırıda bu bölgede ki Urartu kabilelerine de harekât düzenlediğini anlatır.¹⁵⁶ Urartu dili Hurri dili ile yakınlık gösterir ancak dil benzerliği ve ileride değinileceği üzere ortak bazı tanrılara sahip oldukları Hurrilerle bir bağlantılarının olması düşüncesi dışında nereden geldiklerine dair elde kesin bir kanıt da yoktur.¹⁵⁷ Zaten yukarıda da belirtildiği gibi kendilerine ilişkin bilgiler Asur kaynaklarına dayanmaktadır. Bu noktada bir kayıtsız, belirsiz bir dönem vardır. Yine Asur kaynaklarında ilk devletlerinin

¹⁵⁶Salvini, Urartu Tarihi ve Kültürü, s. 28, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006

¹⁵⁷Salvini, A.g.e., s. 34

varlığına dair bilgiyi de m.ö. 9. yy.'dan öğrenmekteyiz. Asur kralı 3.Salmanassar'ın yıllıklarında Urartu kralı Aramu'nun egemenliğindeki şehirlere yapılan baskınlar anlatılır. Bu noktada Aramu ilk Urartu kralı olarak kabul edilmektedir.¹⁵⁸ 1.Sarduri ve İspiuni gibi ardıl krallar görünüşe göre Urartu devletini sağlam temellere oturtmuşlardır. Doğu Toroslar ve günümüz Ermenistan'a kadar yayılmış olan Urartular'ın başkenti bugünkü Van şehri olan Tuşba'dır. Mimari açıdan ilginç bir üsluba sahiptir Urartular. Stadel denilen yüksek yamaçlardan aşağılara kadar inen tepelerde kurulur şehirler. Güvenlik açısından korunaklı olan yerleşim türü aynı zamanda toplumsal sınıflandırmayı da göstermesi açısından önemlidir. Stadellerin en yüksek noktasında saray ve mabet vardır ki din adamlarının konumunu göstermesi açısından önemlidir.

Urartu dini ile ilgili bilgiler duvar yazılarından ve arkeolojik kalıntılardan öğrenilmiştir. İlk kral kabul edilen Aramu döneminden zaten bir yazılı eser olmamakla birlikte ilk yazılı eserlerine rastlanılan kral 1.Sarduri döneminde de din ile ilgili herhangi bir bulguya rastlanmamıştır. İlginç bir şekilde 1.Sarduri yazılı taşlarda kendi unvanlarını anlatırken hiçbir tanrısal ifade kullanmazken sonraki kral İspiuni her yazılı taşta tanrısı Haldi'nin adı ile başlar. Zaten dini bilgileri de ilk olarak İspiuni döneminden bilgilerle ediniyoruz. İspiuni ve oğlu Minua'nın yazılı metinlerinde Urartu panteonundan seksen tanrının ismi geçmektedir. Van'da bulunan Meher Kapı yazıtında İspiuni ve oğlu Minua adak sundukları tanrıların isimlerini sıralarlar.¹⁵⁹ Tanrılar iki grupturlar. Büyük tanrılar Haldi, Teşup ve Siuini üçlüsüdür. Teşup ve Siuini Hurri mitolojisinde de karşılaşılan tanrılardır.¹⁶⁰ Ancak Haldi'nin

---

¹⁵⁸Salvini, A.g.e., s. 36

¹⁵⁹Bu bölümde incelenecek yazı taşlarının çevirilerine ulaşmak için bkz.: Payne, Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006

¹⁶⁰Bkz.: 152.dipnot

kökenine dair bir bilgi yoktur. Ancak bu baş tanrı kesinlikle bir savaş tanrısıdır: “Efendi tanrı Haldi’ye Sarduri oğlu İspuini ve İspuini oğlu Minua bu steli diktirdiler. Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla savaşa çıktı, Uiteruhi boyunu yendi, Lusa boyunu yendi ve Katarza boyunu yendi. Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi’nin mızrağıda güçlüdür...”¹⁶¹ Savaş tanrısının baş tanrı olması kuşkusuz savaşçı bir toplum için mantıklı bir durumdur. Mezopotamya’dan etkilenme durumu da muhtemeldir. Çünkü hem Marduk hem de Asur baş tanrılık yanında savaş tanrılarıydı. Hükümdar kendisini tanrının mızrağı olarak görmektedir ki bu da hükümdarların tanrısallığı gibi bir durumun olmadığını göstermektedir. Zaten hükümdara tanrısallık atfedilen bir Urartu yazısı da bulunmamıştır. Hititlerde olduğu gibi bir tanrısallık enfasyonu Urartularda da yaşanmakta idi. Yakın coğrafyalardan çok sayıda tanrıya panteonda yer verilmiştir. Ele geçirilen kutsal kentlerin söz gelimi Muşaşir, Qumenu, Arşuniuni gibi kentlerin yerel tanrılarına da kurbanlar adanmıştır.¹⁶² Meher Kapı’da “dağların tanrısına” “göllerin tanrısına” gibi ifadeler de vardır. Ayrıca kimi tanrı isimlerinin Van civarındaki dağların isimleri olması animizm sonrası bir ruh inancının eseri gibi durmaktadır. Dağların veya göllerin koruyucu ruhlarının arkeik hatırası muhtemelen Urartular döneminde de unutulmamış. Yine Meher Kapı’da tanrılara adanan kurbanların listesi verildikten sonra belli günlerde veya mevsimlerde tanrılara adanacak kurbanların listesi verilir. Bunlar şölen günleri veya bereket tapımlarının olduğu bayram günlerine denk gelmektedir.

---

¹⁶¹Eski Van şehrinde bulunan stel. Van müzesindedir. Çevirisi için bkz.: dipnot 159

¹⁶²Mirjo Salvini, Urartu Tarihi ve Kültürü, s. 201, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006

SONUÇ

İnsanoğlunun kutsal arayış sürecinde binlerce yılın bilgi ve birikimi oluşmuştur. Günümüzde toplumları peşinden sürükleyen dinlerin inançları saf bir şekilde kalmamıştır. Binlerce yıllık bilgi ve birikimin ürünleri olarak karşımızda durmaktadırlar. “*Akdeniz, Yakındoğu ve Amerika’da Mensubu Kalmamış Dinler*” başlığı altında yaptığımız çalışmamızdaki inançlar bugün inanı kalmayan atıl düşünceler olarak görülebilir. Ancak bu çalışmamızda bizler gördük ki; bugünün yaşayan dinleri, geçmişin yaşayan dinlerinin izlerini barındırmaktadır. İsimler ve hikayeler farklı olabilirler, ancak verilen mesajlar evrensel ve zaman ötesidir. Yine bu çalışmamızda görülmüştür ki; tarih boyunca birbirleri ile hiçbir münasebeti olmayan toplumların dahi ortak izlekler etrafında birleşmektedirler. Bu, fenomenlerin evrenselliğinden veya tarih öncesinin ortak kültürünün, toplumlarda bıraktığı bilinçdışıdır.

Çalışmamızda görüldüğü gibi geçmişte var olan ancak günümüzde mensubu kalmayan dinlerde ruh kavramının önemi ortaya çıkmaktadır. Çalışmamızda anlaşıldığı üzere; Paleolitikten beridir öte dünya inancının tezahürü olarak ruh kavramı öne çıkarılmıştır. Kremasyon ve yerleşim yerinin altına ölünün kafatasının koyulması gibi uygulamalar bizleri bu sonuca götürmektedir. Öte dünya ve yeniden doğum inancı ise insanlığın şafağından beri var olmuştur. Cenin pozisyonunda gömme uygulamasının en eski kalıntıları adeta bu inancın ne kadar eski olduğunu gözler önüne sermektedir. Çalışmamızda amaç, dinin kökenine yönelik cevap aramaya yönelik olmasa da, dinler arasındaki ortak fenomenler, tarih öncesi döneme ait bulgular üzerinden köken problemine dair de belli çıkarımlar yapmamıza imkan sağlamıştır. Yakındoğu coğrafyasında Sümer ve Sami

toplumlarının inançlarında var olan mitolojik unsurların, tahrif edilmiş Tevrat'a olan etkileri görülmüştür. Nuh tufanının her iki toplumda da farklı versiyonlar ile aktarılmış olması bu toplumların Nuh peygamberin ilahi tebliğinden haberdar oldukları ve zaman içerisinde dejenere ederek çok tanrılı inançlara entegre ettikleri anlaşılmaktadır. Antik Mısır'da çok tanrılı inancın içerisinde belli bir dönem, güneş sembolü üzerinden ortaya çıkan bir tevhit teolojisi vardır. Kuranı Kerim'de Hz. Yusuf, Hz. Musa'nın Mısır'a gittikleri ve bu toplumda tevhidi anlattıkları düşünüldüğünde, tek tanrı inancının güneş sembolü etrafında dahi olsa bu toplum açısından bilindiğini göstermektedir. Çalışmamızda Ortadoğu dışında dünyanın diğer toplumlarında Tanrısal vahye muhatap olduğu düşünülebilecek insanların olduğu görülmüştür. Yine aynı şekilde bazılarında Deus Otiosus haline getirilmiş olsa da Kolomb öncesi Amerika inançlarında dahi yaratıcı tek bir ilahın varlığının güçlü izleri saptanmıştır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Andreasen Niels-Erik, *Adam and Adapa: Two Anthropological*, Andrews University Press., Michigan, 1981

Bahar Hasan, *Eskiçağ Uygarlıkları*, Kömen Yayınları, Konya, 2011

Bıçak Ayhan, *Tarih Düşüncesinin Oluşumu c. II*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2004

Bonnefoy Yves, *Mitolojiler Sözlüğü c. I*, Dost Kitabevi yayınları, Ankara, 2000

Bonnefoy Yves, *Mitolojiler Sözlüğü c. II*, Dost Kitabevi yayınları, Ankara, 2000

Borgeaud Philippe, *Dinler Tarihinde Başlangıçlar*, Dost Kitabevi yayınları, Ankara, 2008

Bottero Jean, *Gilgameş Destanı Ölmek İstemeyen Büyük İnsan*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006

Bourbourg C. E. Brasseur de, *Popol Vuh*, CBN yayınları, İstanbul, 2013

Budak Behiye Bilge, *Platon'da Tanrı Sorunu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2002

Budge E.A. Wallis, *Mısır'da Ölüm Ötesi Fikri*, Ege Meta Yayınları, İzmir, 2001

Challeye Felicien, *Dinler Tarihi*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1998

Daniels Mark, *Bir Nefeste Dünya Mitolojisi*, Maya Kitap, İstanbul, 2014

Desplancques Sophie, *Antik Mısır*, Dost Kitabevi yayınları, Ankara, 2006

Dumazil George, *Mit ve Destan I*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012

Eliade Mircea - **Couliano** Ioan P., *Dinler Tarihi Sözlüğü*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997

Eliade Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi c. I*, Kabalıcı Yayınları, İstanbul, 2013

- Eliade** Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi c. II*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2013
- Eliade** Mircea, *Dinler tarihi (inançlar ve ibadetlerin morfolojisi)*, Serhat Kitabevi, Konya, 2005
- Erhat** Azra - **Eyüboğlu** Sabahattin, *Hesiodos Eseri ve Kaynakları*, TTK Basımevi, Ankara, 1977
- Erhat** Azra, *Mitoloji Sözlüğü, Remzi Kitabevi*, İstanbul, 1996
- Esin** Ufuk, *Akeramik Neolitik Evrede Aşıklı Höyük*, TTK Basımevi, Ankara, 1994
- Favre** Henri, *İnkalar*, Dost kitabevi yayınları, Ankara, 2007
- Fink** Gerhard, *Antik Mitolojide Kim Kimdir*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 1997
- George** Charles - **George** Linda, *Maya Civilization*, Michagan, 2010
- Gilson** Etienne, *Tanrı ve Felsefe*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1999
- Günaltay** Şemsettin, *Mezopotamya-Sumerliler*, Akşam Matbaası, İstanbul, 1945
- Heidel** Alexander, *Enûma Eliş Babil Yaratılış Destanı*, Ayraç Yayınevi, Ankara, 2000
- Holland** Glenn S., *Gods in the Desert~Religions of the Ancient Near East*, e-book, 2009
- Homer**os, *İlyada*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014
- Hornung** Erik, *Kadim Mısır Ötedünya Kitapları*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2006
- Hornung** Erik, *Mısır Tarihi*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2004
- Hooke** S. H., *Ortadoğu Mitolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara, 1993
- Karauğuz** Güngör, *Hitit Mitolojisi*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2001
- Kramer** Samuel Noah, *Sümer Mitolojisi*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 1999
- Köroğlu** Kemalettin, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011
- Laack** İsabel, *Aztec Religion and Art of Writing*, BRILL, 2009
- Livius** Titus, *Roma Tarihi c. I*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1992
- Mansel** Arif Müfit, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1999

- Martin** Thomas R., *Eski Yunan*, Say Yayınları, İstanbul, 2017
- Moreno** Manuel Aguilar, *Handbook To Life In the Aztec World*, Los Angeles, 2006
- Necatigil** Behçet, *Yüz Soruda Mitologya*, Koç Kitaplığı, İstanbul, 2002
- Payne** Margaret R., *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006
- Platon**, *Devlet*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1999
- Platon**, *Meneksenos*, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 2001
- Roys** Ralph L., *The Book Of Chulam Balam of Chumayel*, Carnegie Institution, Washington D.C,1933
- Salvini** Mirjo, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006
- Schuman** Michael A., *Mayan and Aztec mythology*, Berkeley, 2001
- Soustelle** Jacques, *Aztekler*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006
- Taube** Karl, *Aztek ve Maya Mitleri*, Phoenix Yayınları, İstanbul, 2012
- Ünal** Ahmet, *Hititler Devrinde Anadolu c. I*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2002
- Ünal** Ahmet, *Hititler Devrinde Anadolu c. II*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003
- Verrant** Jean Pierre, *Evren Tanrılar İnsanlar*, Dost Yayınları, Ankara, 2001
- Wilkinson** Philip, *Efsaneler ve Mitler*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2011

İnternet Siteleri

<https://ancientmayalife.blogspot.com/> / 31.08.2019

<https://www.mexconnect.com/> / 31.08.2019

<https://ozhanozturk.com/> / 19.09.2019

<https://www.ancient.eu/> / 20.08.2019

<https://www.nps.gov/> / 20.08.2019

<https://www.dergiler.ankara.edu.tr/> / 20.08.2019

<http://tayproject.org/> / 30.11.2019

Özgeçmiş

Akdeniz, Yakındoğu ve Amerika'da Mensubu Kalmamış Dinler başlıklı bu tez çalışması, Necmettin Erbakan Üniversitesi'nin Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlı Dinler Tarihi yüksek lisans programı çerçevesinde **Muammer Onur ÖNCÜ** tarafından yapılmıştır. Tezin yazarı 6 Ocak 1994'te Konya'nın Ilgın ilçesinde dünyaya gelmiştir. İlk ve orta öğretimini Konya ve İstanbul'da tamamlayan yazar, lisans eğitimini İstanbul Üniversitesi Tarih bölümünde tamamlamıştır. *M.s. 70 Yahudi İsyanı* isimli lisans bitirme tezini Eskiçağ bölümünde vermiştir. Yazar yüksek lisans tezini 16 Haziran 2020'de savunmuştur.